
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 94(477):008]:2-726.1(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2023-23F-109-129-185

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
orcid.org/ 0000-0001-5017-6993
g.vas.sam@gmail.com

Творча спадщина митрополита Дмитра Туптала

Сучасне соціальне життя потребує особливої уваги до проблем, які торкаються захисту України, її православної віри у різні періоди її історії, зокрема у XVII ст., часу утвердження гетьманської держави і намагання сусідів – турків, татар, польської шляхти та московитів підкорити її і приєднати до своїх володінь.

У статті на широкому фактичному та історико-літературному матеріалі розкрита життєва та творча діяльність одного із яскравих церковних та культурних діячів Північного Лівобережжя – Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського), звернена особлива увага на його проповідницьку діяльність та оригінальність, художню майстерність і барокову образність його проповідей. Крім цього, особистість Дмитра Туптала розглядається в тісному взаємозв'язку з історичними подіями 2-ї пол. XVII ст. – поч. XVIII ст., а також його з взаєминами з митрополитами, архієпископами, гетьманами України та царями й патріархами Московії.

Особливе місце в статті займає аналіз створення книги «Життя святих» («Четві-Мінеї»), над томами якої Д. Туптало працював понад 40 років, та культурно-просвітницької діяльності наприкінці його життя.

У завершальній частині статті вперше поданий, у тісному зв'язку поетикою бароко, аналіз різножанрової духовної поезії Д. Туптала: гербовної, емблематичної та молитовної, зокрема псалмів, визначена її художня оригінальність, показані мелодійність віршів, живописність описів у них та оригінальність їх ритмики.

Ключові слова: Дмитро Туптало, церковно-культурний діяч, Північне Лівобережжя, гетьманська держава, проповідь, життя святих, духовна поезія, бароко.

Чернігівський культурний центр, який формував архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович, залучаючи талановитих українців до різноманітної діяльності в ньому, породив значну творчу спадщину у другій половині XVII ст. Кожне ім'я цього центру: Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Іван Величковський, Лаврентій Крщонович, Олександр Бучинський-Яскольд, Іван Орновський – це видатні церковні і культурні діячі прославленого Поліського краю. До них учені додають і Дмитра Туптала, й роблять це не випадково, бо переважна більшість років життя святителя минула на Чернігівщині. Серед відомих дослідників його творчості слід назвати М. Костомарова, І. Огієнка, В. Соболя, Н. Левченко, О. Тарасенко, І. Савченко та інших.

Місце Дмитра Туптала в колі представників чернігівської школи своєрідне. Як й інші її учасники, він не був родом з цього міста і в порівнянні з іншими мало жив у ньому, проте це коло культурних діячів він знав, був знайомий із багатьма з них, обізнаний із їх творчістю, а при написанні своїх творів, близьких за тематикою книгам інших членів цього кола, послуговувався, як і вони, стилем бароко.

Сам Данило Тупталенко народився на Київщині. У своєму «Діаріуші» він стверджував: «Батьки мої, Савва Григорович і Марія Михайлівна, з'єднані законним шлюбом, християни благочестиві, жили у місті Макарові. Во гріхам родила мене мати моя 1651 року, місяця грудня 11, і надали мені ім'я Данило: в той час була війна Радзивілова, і хрещенням святим просвітили» [1].

1651 рік в історії України був дуже важким і означеної багатьма подвигами козаків у боротьбі з поляками під керівництвом Богдана Хмельницького, Данила Нечая, Івана Богуна. Коли литовські війська під керівництвом Януша Радзивіла оточили Київ, ремісники міста почали палити свої будівлі, запалало понад 50 будинків, і місто перетворилося на суцільне багаття [2]. Тож не випадково святитель у своїй біографії згадав ім'я цього литовського вождя.

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького тривала ще декілька років. Батько Д. Туптала, козак Макаровської сотні Київського полку, брав участь у бойових сутичках, які відбувалися на Київщині. Він походив із шляхетного роду Савичів, серед яких було багато представників духовенства різних рангів.

У портретній іконографії XVII ст. неодноразово зустрічається й портрет Савви Туптала. Його шляхетне походження підтверджує й герб: дворянський червоний щит, що зображений у вигляді грецької літери «дельта», над яким розміщений зверху хрест [3].

Батьки Д. Туптала теж відзначалися набожністю. Поступово Сава Туптало дослужився до звання сотника. Відомо, що в 1670 р. він потрапив у полон під Бишевим до польського загону полковника Пива. У 1673 р. його в якості посильного використав Ян Собеський для передавання листа гетьману Правобережжя Петру Дорошенку та митрополитові Йосипу Тукальському [5].

У 1660 р. сім'я Тупталенків переїхала жити до Києва і поселилася на Подолі в будинку проти церкви Миколи Притиска. Сучасний дослідник бароко А. Макаров зауважує: «Крім згаданих портретів художні інтереси і смаки київського міщанства засвідчує церква Миколи Притиска на Подолі в Києві, споруджена 1631 року на кошти місцевого мешканця Петра Залізного Гроша. За своїм суворим пуританським духом вона не має аналогій серед усіх барокових споруд міста. Є щось символічне в тому, що будинок, в якому жив у дитинстві святий Дмитро Ростовський (він же відомий український письменник Дмитро Туптало) стояв колись навпроти церкви Миколи Притиска. Тут і досі панує особлива «свята атмосфера», створює її, безперечно, цей величний у своїй простоті «міщанський храм»» [4].

Тут же на Подолі, неподалік від їхнього дому, розташовувалося приміщення відремонтованого Києво-Братського монастиря з Києво-Могилянською колегією, куди і вступив навчатися у 1668 р. після здобуття початкової освіти юнак Данило Туптало. Це був його справжній дім духовного зростання. Наполегливість та інтерес до навчання робили його примітним серед інших студентів. Тож не випадково, що 9 липня 1668 р. у день священномученика Панкратія, тобто ще в 17-річному віці, Данило Тупталенко приймає чернечий сан у київському Кирилівському монастирі [1, С. 24]. Це посвячення в монахи було здійснено превелебним отцем Мелетієм Дзиком, ігуменом Кирилівського монастиря і ректором Києво-Могилянської колегії, при цьому Данило отримав нове ім'я Димитрій. Тут він з дозволу батьків і поселяється для подальшого проживання.

25 березня 1669 року на Благовіщення Пресвятої Богородиці Дмитро Туптало був висвячений на ієродиякона преосвященним митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, якого не визнавали ані Московія, ані Польща, хоча це обрання було затверджене Константинопольським патріархом Мефодієм і підтримане гетьманом П. Дорошенком.

Як свідчить І. Огієнко (митрополит Іларіон), «митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський був добре відомий як мученик за православному віру, як людина розумна, а до того й український послідовний патріот, що сильно стояв за самостійну Українську церкву» [6].

Але саме за це його ненавиділи як поляки, так і московити, й не давали йому можливості проживати у його резиденції в Києві. Тому і акція посвяти Д. Туптало в ієродиякони відбулася не в Києві, а в Каневі в давньому монастирі (за архімандрита Іова Зайончковського) в соборній церкві Успіння.

Очевидно, після прийняття постригу та освячення в сан ієродиякона Дмитро Туптало залишився жити в Кирилівському монастирі в Києві, займаючись читанням різних священних книжок, а також виконанням різних доручень ігумена обителі.

На жаль, початок 70-х років XVII ст. у житті Дмитра Туптало мало відомий. Запис самого святителя в «Діаріуші» свідчить: «1675 року на Зішестя Святого Духа (травня 23 дня) на священника був поставлений Преосвященним архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем у монастирі Густинському».

Ця зустріч з Лазарем Барановичем відіграла визначальну роль у житті Дмитра Туптало. Архієпископ помітив у молодому служите-леві церкви, який був невеликого зросту, білявий, худий, сутулився, з гостроконечною бородою, яка ледь видовжувала підборіддя, в окулярах, одягнутого в темно-зелену рясу (це був його улюблений колір) [7, с. 278] талановиту людину, мудру, добре підготовлену й відданого служителя православної церкви. «Зовні святий Димитрій не справляв враження сили. Але цим худим, тонким тілом володів винятково бадьорий дух, що дозволяв йому переносити немало труднощів і подвигів, особливо духовних. Ця праця його підтримувала і зміцнювала настільки, що навіть перед смертю святитель вражав тих, хто оточував його, своєю чіткістю і твердістю розуму» [7, с. 278]. Ось ці задатки і помітив Лазар Баранович і запропонував йому перейти до Чернігова і виконувати обов'язки проповідника православ'я. Лазар Баранович, досвідчений і мудрий керівник Чернігівської та Новгород-Сіверської архієпископії, робив усе, щоб поповнити її талановитими служителями.

Дмитро Туптало, переїхавши до Чернігова, потрапив у атмосферу творчості, що виникла там як завдяки самому архієпископу, так і його оточенню. У цей час стають відомими широкій громаді книги Л. Барановича «Труби словес проповідних» (Київ, 1674), «Слово на Воскресіння Христове» (Новгород-Сіверський, 1675), «Нова міра старій вірі» (Новгород-Сіверський, 1676), «Скарбниця потребная» (Новгород-Сіверський, 1676). Крім цього, Лазар Баранович проводив велику роботу на Чернігово-Сіверщині з очищення краю від наслідків єзуїтства та католицизму та впровадження тут православ'я. Тож ієромонах Дмитро Туптало включається в роботу як проповідник

останнього. Він об'їздив храми та монастирі Чернігівщини, які відкривалися після звільнення краю від поляків. Його із задоволенням приймали як проповідника і як вірного служителя Богу, бо він умів дуже яскраво доносити до людей Боже слово в численних обителях. Для Лазаря Барановича в цьому плані він був гарною знахідкою. Проповіді Д. Туптала виявилися в моральному плані дуже актуальними та цікавими для слухачів.

Щоб захопити їхню увагу, проповідник уплітає у свою розповідь ефектні порівняння. Наприклад, у поминальній проповіді про Інокентія Гізеля (1685 р.) він порівнює небіжчика зі стовпом Соломонового храму, а цей храм – з Печерським монастирем. У своїй проповіді він міг включати розмови з Іваном Богословом, Давидом, говорити про його псалтир і т. п. Проповіді Д. Туптала важкі для проголошення іншими, бо вони потребують акторської майстерності й складаються з речень, що є довгими синтаксичними періодами, у них також багато цікавих порівнянь, паралелей, антитез, часом м'якого гумору. Деякі із них – це цілі сценічні дійства, коли, наприклад, майбутній святий малює художньо витончену сцену за участю поганських богів Венери, Бахуса, Марса на балу в Ірода, натякаючи цим на розгульні бенкети у царя Петра I. Натяк на сучасне життя знаходимо і в проповіді про появу «Царства Небесного» на землі, яке там не знаходить собі місця: «в царській «сокровишниці» ... узріло ... многая багатства неправедная, собранная от граблення, от обід і сльоз людських»; пішло воно (Царство Небесне – Г. С.) до купців, то побачило обман, брехню; пішло в «прикази», там «судія мирная словеса глаголеть, а душа его помышляет зло»; пішло на веселий бенкет, але він закінчується сваркою; пішло в церкву, побачило там неувагу, непобожність, не лише у народу, але й у священників; пішло тоді Царство Небесне на село, побачило бідняків: голодних, засуджених судом, плачущих, «воздыхающих». «то видя, небесное царство возлюбило на селі жити ... сей покой мій, зді вселюся» [29, С. 310–311].

Дмитро Чижевський, цитуючи цей текст, зауважує, що «таких перлин українського проповідницького вміння у святого Дмитра є кілька. Але й тут бачимо типовий бароковий стиль: викінченість форми, повторення, паралелі, антитези, «риторику» і бажання вразити слухача оригінальним формулюванням думки. Це все стиль «кончето». На проповідях Дмитра бачимо найліпше, що це барокове вбрання не повинно закривати глибину змісту та зворушливості образів і думок» [29, С. 310–311].

Служив Дмитро Туптало і в храмі Іллінського монастиря, який був резиденцією архієпископа, де він сам здійснював служіння. У

своєму «Діаріуші» майбутній святий стверджував: «Був при його Превелебності проповідником довгий час». Хоча насправді Дмитро Туптало проживав тут лише трохи понад два роки, до 31 липня 1677 р. [1, С. 25]. Але, як бачимо, це був насичений час.

У Чернігові, крім проповідницької роботи, а він виголосив чимало проповідей, серед яких виділяється «Казання на страсті Господа Бога й Спаса нашого Ісуса Христа», проголошене 13 квітня 1677 р. «простою мовою», тобто українською, він розпочав займатися і літературною творчістю, до якої його залучив Лазар Баранович, пропонуючи описати чудеса ікони Пресвятої Богородиці в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. До речі, подібну роботу здійснював і настоятель Чернігівського Єлецького монастиря Іоанікій Галятівський, який 1676 р. видав у Новгород-Сіверській друкарні книгу «Скарбница потребная».

Дмитро Туптало читав цю книгу і намагався розробити свою власну форму розповіді про чудеса. У першому виданні книги «Чуда Пресвятой и преблагословенной Девы Марии» (1667 р.), що вийшла в Новгород-Сіверській друкарні на «украинском наречии», ще не було вказане ім'я автора, і лише за другим виданням 1683 р., яке було здійснене в Чернігові під назвою «Руно орошенное», вказано авторство [8]. Це видання, як стверджують деякі дослідники книги, треба вважати не новою редакцією видання 1677 р., а новою книгою.

І своїх висновків доходять на основі порівняння двох видань: різна мова – в «Чудах ...» – українська, а в «Руні ...» – слов'янська; в «Чудах ...» – 22 чудеса, у «Руні ...» – 24; в «Руні...» додані «Бесіди» і «Прилоги», яких не було в «Чудах ...». Крім цього «Повчання», які супроводжують чудеса, написані заново і різняться одне від одного [9]. Також у «Руні ...» поданий після передмов акровірш, у якому прочитується ім'я автора твору – «Иеромонах Димитри Савич».

Иже в Руне онОгда преобразованна,
Мати сОтворшаго НАс всеХ zde написанна,
Душевно И МыслиЮ Ту книжку пРИмете
САми е Внимающе И другим проЧтете.

У «Руні ...» 1683 р. передмова складається з двох частин: «К читателю» і «На книжку». У першій подано присвяту Лазарю Барановичу, в іншій вказано, що книга вийшла з виправленими та доповненими повчаннями й додатком «Коротких бесід духовних», які складені самим автором, а приклади зібрані із різних джерел. Основний текст повторюється.

У цьому виданні текст «Руни ...» структурно більш досконалий і відрізняється чіткістю побудови: чудо, бесіда, повчання, прилог.

Поглиблюється текст новими вставками, що стосуються чудес або ж бесід, взятих із житійної літератури.

Книга Дмитра Туптала «Руно орошенное» мала в читачів популярність, а тому вона перевидавалася 5 разів у XVII ст. (1683, 1689, 1691, 1696, 1697) та ще двічі у XVIII ст. (1702, 1750).

Назва твору пов'язана з тим, що у церковній традиції, як свідчить О. Тарасенко, Руном називали Діву Марію, яка у Благовіщенні була окраплена росою – Божою благодаттю [10].

В наступних виданнях книга доповнювалася новими чудами. Так, у виданні 1696 з'являється ще 7 чудес, що пов'язані з іконою Іллінської Божої Матері. Хоча ці доповнення, як уважають деякі дослідники, могли додавати і видавці, але вони, згідно з поясненням Дмитра Туптала у бесіді до першого чуда про «зібрані в число двадцяти чотирьох часов дневнощних», підсилюють книгу. І це зауваження корелює, як стверджує М. Федотова, з правилами риторики і барочної поетики і стає символічною алегорією образу Руна Богородиці, щедро зрошеного Божою благодаттю, який і сам зрошує вірян «росою любові, захисту, розваги, зцілення, залякування ворогів, осяння розуміння, сльозами визволення, мереживості, росою сили, що мучить невидимих мучителів» і т. п. [9, С. 14].

Увесь текст «Руно орошенное» збагачений бароковою образністю, а все розпочиналося з першого його видання «Чуда Пресвятої и преблагословенной Дѣвы Марии». На формування стилю Дмитра Туптала вплинула й література, видана Лазарем Барановичем, Іоаннієм Галятковським та іншими в новгород-сіверській та чернігівській друкарнях, яка була близька до стилю бароко, що тра використувався українськими письменниками другої половини XVII ст.

Уже початок звернення до читачів «Чуда ...» наповнений епітетами, порівняннями, метафорами: «Читателю ласкавый, свѣтоприемная свѣща, пречистая и преблагословенная Дѣва Марія, якъ свѣтильникъ, честную свою икону в монастыру святого славного пророка Илии чернѣговскомъ невещественнымъ особливою своєю ласки вжѣгла огнѣмъ, абы якъ инымъ многимъ краинамъ, городомъ, монастыромъ, так и святой обители Илѣнской, туж и богоспасаемому граду Чернѣгову и всему Сѣверскому краю чудами свѣтила» [9, С. 23–24].

У такому ж стилі подана і кінцівка цього звернення: «И слушне назватися может вертоградомъ, которого преподобный отецъ наш Антоній печерами ископаль, святыи пророкъ Иліа стѣнами молитвъ своихъ огородиль, пречистая и преблагословенная Дѣва Марія

цвѣтами чудовъ своихъ насадила, абы pracowити дѣлатели, честныи иноци подзвизаючіися въ томъ огородку, плоды добродѣтелей збирали и до житницъ небесныхъ зносили» [9, С. 27].

Барочний підхід проявляється не лише в багатому використанні поетичних тропів, а й у комбінації різних текстів, які залучив Д. Туптало у своїх «Нравоученнях». Барокове обрамлення чудес Пресвятої Богородиці знаходимо і у віршованій кінцівці книги.

Кто Марии чудеса может исчитати?

Аритметики сея, слушнеся бояти.

Скорѣ въ веснѣ цвѣты, в лѣтъ зочтемъ класы,
в осени плоды, въ зимѣ снѣзы, в главѣ власы.

Скорѣ краплѣ можемъ измѣрити въ морѣ,
и скорѣ всѣ звѣзды исчитати горѣ.

Нежели исчисляемъ Мариины чуда,
и агель в томъ нѣсть силень чудесна бо всяда,
як разума Божіа нѣсть числа у Бога,
такъ страшно естъ исчести чудеса премного.

Ожыдаеши чудесъ Мариинныхъ конца,

не узриши, бо чуда ея суть безконца. [9, С. 69].

У «Руні орошенному» дещо змінена структура матеріалу, вона стала більш виваженою і стабільною та відповідала плану який розпочинався з розповіді про Іллінський монастир у Чернігові, де була ікона Божої Матері, яка почала плакати і від цих сліз стали проявлятися чудеса.

Після вступної частини та віршованого «Догмату Пресвятої Богородиці» ідуть розповіді про 24 чуда, які супроводжуються «Бесідою», «Повчаннями», «Прилогом». Завершується все це молитвою і закінченням. У деяких виданнях зустрічаємо доповнення до чудес або інші повідомлення. Зокрема, книга 1696 р. видання містить посвяту гетьману Івану Мазепі, як вдячність за добудову Троїцького собору в Чернігові та подарований Троїцько-Іллінському монастирю кіот для ікони Божої Матері.

Авторський текст доповнювався розповідями про чуда, інколи писався наново і збагачувався художньо-образною стилістикою і поетичною атрибутикою згідно з правилами бароко, для якого характерна химерність, незвичність, надмірна пишність, орнаментальність, декоративність, повчальний характер тощо. Усе це є і в «Руні орошенному». Автор уміло використовує цитати із біблійних книг і вплітає їх у свій текст, у якому також зустрічаємо перифрази, алегорії, метафоричні паралелі. Інколи автор грає кольорами, зокрема голубим. Очі Христові у нього «яко голубинѣ на исполеніє вод. Не без тайны очи его голубинѣм уподобает. О Палестинских голубѣх

повествують, яко над водами жити и потоками водными своя очеса пасти любят. Єгда очеса Христова суть голубинѣм подобны, вѣжд яко и он любит потоками водными увеселяти очеса Своя, потоками же сими, их же поминает Давид» [10, С. 38].

Багато творів-посвят чернігівських письменників пов'язані з описами іменних гербів гетьманів, полковників, які вражають нас яскравою художньою образністю: порівняннями, метафорами та різнокольоровими епітетами. І Дмитро Туптало в «Руні орошенному» теж звертається до цього символу, присвячуючи в одному із доповнень видання 1696 р. і деяких наступних гетьману Іванові Мазепі.

Гедеону іноді образ цей наслідний –
Місяць, Зоря і руно, – він бува подібний.

Це орошене руно напророкувало,
Бо Зоря і Місяць тут його орошало.

Що ж бо Місяць і руно значать і Денниця?

Перемоги образ це – Марія Дівиця.

А як Місяць і Зоря тут руно оросять,

То Мазепі на врага знак побід приносить. (Переклад В. Шевчука)

Дмитро Туптало у цій присвяті порівнює життя і справи гетьмана І. Мазепи з діяннями біблійного персонажа Гедеона не випадково, бо саме цьому персонажеві Бог допоміг увірвати в спасіння ним ізраїльтян від ярма мадіян. І, як сказано у Святому Письмі, триста без зброї воїнів вцент розбили за допомогою Божого благословіння мадіян. І коли Гедеону запропонували царську владу, він відповів: «Господь да владѣть вами». У подальшому він обіймав посаду судді і мирно жив, виконуючи свої обов'язки, до самої смерті. Мав 70 синів, щоб захопити владу, один із синів, який був від коханки, убив усіх, залишивши одного. [11, С. 156].

Крім цього, слід додати, що Гедеону під час боротьби з мадіянами було дано два знамення: спочатку на всій землі було сухо і роса випала лише на розіслану Гедеоном вовну, а потім на всій землі випала роса, а вовна залишилася сухою. У біблійній символіці росу сприймають як символ благодаті: перемога належить не чисельності, а обраним, найбільш витривалим, яких і відібрав Гедеон. Завдяки їхній винахідливості і витривалості, які «лакали воду язиком своїм, як лакає пес», він здобув перемогу [12, С. 143].

У цих біблійних паралелях та історичних реаліях XVII ст. проглядаються діяння Івана Мазепи, який був обраний 1687 р. гетьманом всієї України, а 1695 р. брав участь в Азовському поході, штурмуючи турецько-татарські укріплення. Якщо ж говорити про небесні світила,

то Місяць – це молодший брат Сонця, нічне око Боже. Він – наймогутніше світило в нічній темряві, тому виступає символом світла в п'ятмі. Він також символізує чоловіче начало в природі. Крім цього, Місяць виступає і символом циклічного ритму часу: його фази символізують народження, оновлення, життя і безсмертя [12, С. 569]. До речі, усі єврейські свята пов'язані з місячними циклами.

Треба пам'ятати ще про одну важливу деталь: гетьман був середнього віку, а тому його ім'я пов'язували з повнотою Місяця, який символічно сприяв повноті життя та досягненню повноти успіху.

Поруч з Місяцем завжди були Зорі – небесні діти Сонця, які світили, як і Місяць, уночі. За біблійними переказами – це душі людей добрих і праведних. У той же час Зорі це Божі думки, ангели-охоронці людей на землі. Зоря Денниця – Зоря Богородиця виступає захисницею воїнів і є символом перемоги.

У «Пісні над піснями» (VI, 10) усі ці світила згадані як порівняння у зображенні дівочої краси: «Хто це така, що вона виглядає, немов та досвітня зоря, прекрасна, як місяць, як сонце ясна, як полки з прапорами грізна?».

Таким чином, уся символіка, присутня на гербі Івана Мазепи, пророкує йому перемогу й повний успіх у його житті. Зазначимо, що в час написання цього панегірика, ще ніщо не віщувало нічого поганого в житті гетьмана.

31 червня 1677 р. Дмитро Туптало разом з Олександром Бучинським з дозволу Л. Барановича залишив Чернігів і поїхав у Литву до міста Новодвор, яке було на межі Великого Литовського князівства і Польщі, щоб поклонитися святому чудотворному образу Пресвятої Богородиці. Майже два місяці вони добиралися до міста. У «Діаріуші» Д. Туптало детально описує цей приїзд: «Серпня 13 приїхали з паном Бучинським до Новодвора і сотворили чудотворному Образу ще в старій церкві. А 14 числа, перед святом Першої Пречистої, Преосвященний Феодосій (Василевич), єпископ Білоруський, перед літургією разом зі своїм кліром та значною кількістю священників здійснив перенесення чудотворного образу Пресвятої Богородиці зі старої церкви до нової. Того ж дня на це перенесення поспішив Його Чесність отець Климент (Тризна старший) Віленський. Того ж дня перед ходом Хресним я був представлений Єпископу в олтарі. У згадуваному ході я йшов поряд з Хоментовським, єпископом проповідником» [1, С. 26]. Упродовж двох днів єпископ Федосій приймав духовенство, серед якого був і Дмитро Туптало. Як бачимо, коло знайомств майбутнього святителя розширюється.

Разом із отцем Климентом, що був ігуменом православного монастиря у Вільні, який підпорядковувався Київській єпархії, Дмитро Туптало виїхав до м. Вільне, де виголосив дві промови. У подальшому він 24 листопада 1677 р. виїхав з єпископом Білорусі до Слуцька, головного міста Слуцького князівства у Литві, де й оселився в місцевому монастирі, проголосивши дві проповіді, які були високо оцінені як монастирською братією, так і парафіянами.

Поїздка до Слуцька не була випадково. З цим монастирем підтримував зв'язки Чернігів ще з 1670 р., про що свідчить листування Феодосія (Василевича), єпископа Білоруського і одночасно архімандрита Слуцького.

Перебуваючи в Слуцькому монастирі, Дмитро Туптало не лише проголошував проповіді, а й здійснював поїздки до різних парафій, де відбувалися чуда з іконами Пресвятої Богородиці. Проживаючи в Слуцьку, Д. Туптало отримувал листи від ігумена Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Мелентія Дзиги, а також чернігівського полковника, який передавав прохання гетьмана повернутися на Чернігівщину. Деякі важливі події, що трапилися у Слуцьку, зокрема похорон Преосвященного отця, єпископа Білорусі Феодосія Василевича, перенесення мощей святого Миколая в Грозові, приїзд до Слуцька грецького митрополита Макарія Лігаріді, на зустріч з яким з'явилось чимало духовенства, та інші події затримали Дмитра Туптала у Слуцьку. Відвідання міста та монастиря в ньому було корисним для майбутнього святителя тим, що він продемонстрував тут свою майстерність не лише як проповідник, а й як священник, який здійснив декілька важливих дійств, причащань і поховань важливих осіб. перебування тут майбутнього святителя відзначилося також численними знайомствами із відомими діячами православної церкви. Лише 29 січня 1679 р. він залишив місто Слуцьк і через тиждень, 5 лютого, приїхав у повітове містечко Бе-резна на Чернігівщині. З цього часу життя майбутнього святителя буде минати у славному Поліському краї.

Як зазначає сам Дмитро Туптало у своєму «Діаріуші», «лютого 6, прибув до монастиря Максаківського; до Батурина ж приїхав у суботу, перед тижнем блудного сина, де в ясновельможного гетьмана був милостиво прийнятий» [1, С. 31]. І дійсно, гетьман Іван Самойлович дуже прихильно поставився до майбутнього святителя. Тут проявилось, мабуть, і його походження із поповичів, хоча відносини з духовенством у гетьмана були непростими.

Про повернення Дмитра Туптала на Чернігівщину довідалися монахи Кирилівського монастиря в Києві і просили його бути в них

ігуменом, але він відмовився, бо в Києві у цей час було неспокійно через напади турків і татар.

І все ж справа про влаштування Дмитра Туптала ігуменом одного із монастирів вирішувалася протягом 1679–1680 рр., коли він проживав у Батуринському монастирі. І лише в серпні 1681 р. після смерті ігумена Максаківського монастиря Ієремії Ширкевича братство обителі упросило Д. Туптала стати їх ігуменом, на що воно отримало згоду. Це було 26 серпня 1681 р. Попроцавшись з гетьманом, 3 вересня Д. Туптало приїхав до Чернігова на благословіння до архієпископа Лазаря Барановича. Це була хвилююча зустріч. Ось як описує її Д. Туптало: «Вересня 4, в неділю зранку, був я у Владики з гетьманським листом, і дуже милостиво його Преосвященством прийнятий. Як тільки розпечатав листа, то одразу такі сказав слова: «Не читаючи листа, кажу: нехай благословить вас Господь Бог не тільки на Ігуменством, але, згідно з іменем Димитрій, бажаю вам і Митру – Димитрій хай отримає Митру....»

Того ж дня був на обіді у його Преосвященства і любовно мене пригощали, де між іншими милостивими словами таке мені оголошено: «Цього дня святого пророка Мойсея Боговидиця, цього дня сподобив вас Господь на Ігуменство; ідіть же до храму Спаса Господнього, яко Мойсей на Фавор; вказав шляхи свої Мойсеєві, тож укаже й вам на цьому Фаворі шляхи свої до вічного Фавору. «Сії слова я, грішний, за гарне передвістя та пророцтво собі поставив та зафіксував. Дай Боже, щоб пророцтво його Архіпастирства збулося!».

Перервавши це сповідальне твердження Д. Туптала, відзначимо, що воно було справжнім пророцтвом подальшого шляху майбутнього святителя, бо Лазар Баранович добре розумівся у людях, бачив, на що кожен міг претендувати в майбутньому.

Не менш важливе і подальше свідчення цієї зустрічі з Лазарем Барановичем: «Вересня 5, в понеділок, після обідні, прийняв благословення та указ у його пастирської милості на Ігуменство Максаківське і Ключівське, та патерицю свою хорошу дав мені його Преосвященство на благословіння, і так мене добре відпустив, не інакше, як батько рідного сина. Дай йому, Господи, всіх благ по серцю його» [1, С. 33].

Таким чином, 9 вересня 1681 р. Дмитро Туптало приїхав до монастиря і обійняв посаду його ігумена. «Дай, Боже, добрий початок! У п'ятницю!» Але недовго прослужив тут владика в монастирі, усього 5 місяців (з 9 вересня 1681 р. по 7 лютого 1682 р.). настоятеля Батуринського монастиря Феодосія Гуревича призначили ігуменом

Михайлівського монастиря в Києві на місце отця Мелетія Дзиги, який 7 лютого 1682 р. пішов із життя, то в Батурин у зв'язку з проханням гетьмана Івана Самойловича поставили Дмитра Туптала. 6 березня він отримав указ архієпископа Лазаря Барановича на ігуменство в Батуринському монастирі. І після цього твердження в «Діаріуші» слідує слова: «Дай, Боже, годину добру! Боже, на допомогу мені зглянься! Препоблагословенная Діво, благослови початок!».

Повсякденна монастирська робота майже не залишає часу. Тож і в «Діаріуші» за час його перебування настоятелем монастирів немає записів про важливі діяння. Усе поточні справи: когось висвятив у священники, диякони, чи постриг у монахи, поховав тощо. Та й духовне життя в Україні у цей час було в більш-менш спокійному стані. Обов'язки митрополита Київського тимчасово виконував архієпископ Лазар Баранович, якого Іван Самойлович не хотів, на догоду Москві, бачити на чолі української церкви і тому розглядав інші кандидатури на цю посаду, зокрема Інокентія Гізеля, але той помер 18 листопада 1683 р. Московити, маючи таємні плани підпорядкування української церкви Московському патріарху (чому постійно чинив спротив Лазар Баранович), начебто дозволили українському духовенству обрати того, кого вони самі хочуть [14], а насправді проводили роботу в своїх власних інтересах. Знаючи про це, духовенство України розробило свій план дій в обхід гетьмана і Московського патріарха і обрали ігумена Києво-Микільського монастиря Варлаама Ясинського архімандритом, після чого Лазар Баранович без погодження ані з Москвою, ані з Константинополем висвятив його на початку 1684 р., плануючи подати його кандидатуру на митрополичу посаду в Києві.

Дмитро Туптало в цих умовах залишив Батуринський монастир, про що свідчить скупий запис в щоденнику: «Жовтня 26, на пам'ять святого великомученика Димитрія, Патрона мого, склав я з себе ігуменство Батуринське». Це був 1683 рік.

25 квітня 1684 р. Дмитро Туптало приїхав до Києво-Печерського монастиря і «розпочав жити з милості Пресвятої Богородиці при архімандритові Варлаамі Ясинському», і в цьому, переміщенні, мабуть, зіграв позитивну роль Лазар Баранович, який симпатизував обом.

У Лазаря Барановича та Варлаама Ясинського з'явилася ідея використати Д. Туптала для написання «Життя святих», які розпочинав ще Петро Могила, але рукописи були знищені руками татар та уніатів. Пробували писати життя Лазар Баранович та Інокентій Гізел, але з різних причин справа їх написання припинялася. З'явився такий

інтерес і у самого Варлаама Ясинського, до якого він залучив Дмитра Туптала. Саме написання «Житія святих» стане для останнього основою його подальшої творчої діяльності.

Києво-Печерський монастир із його улаштованим життям в келіях на лоні прекрасної природи з багатими садами давав можливість майбутньому святителю зосередитись, поринути в книжковий світ і розпочати написання «Житій», опираючись на «Великі Четьї-Мінеї» московського митрополита Макарія XVI ст.

Крім цього, святитель також вивчав рукописи та книги великої лаврської бібліотеки, зокрема, перекладні книги про життя святих, які прославилися своєю відданістю християнській вірі, оригінальні твори літописців Київської Русі та життя Феодосія Печерського, наших перших святих Бориса і Гліба тощо.

У житті української православної церкви на початку 80-х років XVII ст. відбулися деякі важливі події: був обраний митрополит Київський. Ним став Луцький і Острозький єпископ Гедеон Святополк, князь Четвертинський, який у жовтні 1684 р. утік від уніатів, що змушували його перейти на їхній бік і прийняти їхню віру, обравши Батурина місцем свого порятунку. Приїзд його до Батурина не був випадковим, бо дочка гетьмана Івана Самойловича у 1682 р. вийшла заміж за Гедеонового племінника [14, С. 166].

Гетьман Іван Самойлович, прихильник Московії, провів відповідну роботу, щоб митрополитом Київським обрали Гедеона, що й сталося 29 червня 1685 р., попри відсутність на цих виборах багатьох представників вищого духовенства, зокрема, Лазаря Барановича та інших духовних осіб від Чернігівщини. Протестував проти цього обрання і Варлаам Ясинський. У цій справі спрацювала наполегливість гетьмана. У «Діаріуші» Дмитра Туптала з'явився скупий запис: «Близько святого Петра було обрання на митрополита Київського Гедеона Святополка, князя Четвертинського», лаконічність якого засвідчила його негативне ставлення до цього рішення. Цю ж позицію підтверджують також і його нотатки на рукописному варіанті грамоти патріарха Єрусалимського Досифея, направлені до Москви царям щодо цих виборів. Ці нотатки [14, С. 147–157] свідчать про прихильність отця Димитрія до ідеї незалежності від Москви української православної церкви.

Перебуваючи в Лаврі, Дмитро Туптало і тут себе проявив як майстер церковного красномовства, про що свідчить виголошена ним українською мовою 24 лютого 1685 р. у річницю Інокентія Гізеля проповідь, де стверджується, що останній – це стовп для божої церкви,

що порівнюється зі стовпом церкви Соломонової, яка була з міді й золота й символізувала собою терпіння і сталість, наполегливість, вірність у справах, якими й відзначалася діяльність архімандрита Лаври протягом 30 років у складні для неї та України часи. Уся проповідь була побудована й на інших подібних порівняннях, за допомогою яких зображувалася діяльність Гізеля і нового намісника Лаври – архімандрита Варлаама Ясинського. Усі ці порівняння збагачували проповідь не лише прикладами зі Святого Письма, а й умілим художньо-образним оформленням самої промови, яка вражала слухачів, а серед них було багато й поважних осіб. Це був дійсно яскравий панегірик, проголошений у стилі бароко на честь Гізеля та Варлаама Ясинського.

Обрання у святій Софії митрополитом Гедеона Святополка-Четвертинського вплинуло і на особисте життя Дмитра Туптало. Митрополит, отримавши в Москві посвяту, а також багаті подарунки від царів і патріарха, повернувся до Батурина, де проживав і до цього часу. 15 січня 1686 р. до Батурина приїхав представлятися митрополиту Варлаам Ясинський, а разом з ним і Дмитро Туптало. І гетьман, і митрополит умовили останнього повернутися ігуменом у Батуринський монастир. І Д. Туптало зізнається, що був ними «переконаний прийняти паки ігуменство монастиря Батуринського». А «Лютого 4, на пам'ять святого Ісидора Пілусіонського, виїхав я з Печерського монастиря до Батурина, в четвер». А 9 лютого на Стрітєннє Господне Дмитро Туптало уже правив службу в батуринському храмі. Обіймаючи цю посаду «з волі та вказівки властей духовних і світських», ігумен Димитрій заявив, що він продовжуватиме працювати над подальшим написанням «Житій святих», і гетьман та митрополит обіцяли йому надавати в цьому допомогу. І дійсно, гетьман написав прохання патріарху в Москву, а також князю В. В. Голіцину, тодішньому канцлеру Московії, надіслати тимчасово «Великі Четьї-Мінеї» митрополита Макарія [15, С. 229]. І книги були надіслані.

За дорученням гетьмана і митрополита Д. Туптало 23 квітня 1686 р. їздив до міста Глухова освячувати закладення там нового кам'яного храму Успіння Богородиці.

Д. Туптало, перебуваючи в Батуринському Миколо-Крупницькому монастирі і виконуючи свої ігуменські обов'язки та працюючи над Мінеями, не міг передбачити тих змін, які відбудуться в гетьманській столиці. Близько 23 квітня 1687 р. гетьман Іван Самойлович залишив Батурин, навіть не здогадуючись, що залишав його назавжди. У травні цього ж року разом з Василем Голіциним він здійснював свій

невдалий похід на Крим, коли татари, підпаливши степ, позбавили українсько-московські війська корму для коней, унаслідок чого призупинилося подальше просування їх уперед. Козацька старшина, яка була незадоволена діяннями гетьмана, та московське командування всі невдачі переклали на Івана Самойловича та, обвинувативши його в зраді, написали донос в Москву, звідки надійшов наказ заарештувати та переправити його до столиці і обрати нового гетьмана.

25 липня 1687 р., як зазначає С. Величко, «вибрали згідно до звичаю й давніх прав, вільними голосами й поставили собі гетьманом генерального осавула Іоанна Стефанова Мазепу» [16, С. 345]. Для керівництва української держави московські царі вручили гетьману «Коломацькі статті, дані при обранні на гетьманство Мазепі, Запорозькому війську і всьому малоросійському народу від великих государів та всеросійських самодержців, року від створення світу 7195, а від Різдва Христового 1687, 25 липня».

У 22 статтях царські прислужники розписали все те, що було вигідним для Московії, зокрема про московських воєвод у містах України, а також про Малоросію і Московію як єдину державу, а «гетьману і старшині, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби й інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом» [16, С. 359].

Але хоча цар і патріарх щосили намагалися підкорити не лише український народ, гетьмана, старшину, але також і церкву, це їм до певного часу не вдавалося. Супротив цьому ще довго відчувався.

Дмитро Туптало, перебуваючи в Батуринському монастирі, був у добрих стосунках як з гетьманом Іваном Самойловичем, так і з Іваном Мазепою. Але зміна влади все ж якимсь чином захотила Д. Туптала до написання «Житій», про що свідчить і написаний ним план роботи «Ономастиконъ менъ всѣхъ святыхъ зъ пролога по азбуцѣ собранихъ. Року 1687 м-ца сентевріа», у якому були розміщені імена святих в алфавітному порядку з вказівкою місяця і примітками щодо преподобних, мучеників тощо.

Д. Туптало наполегливо та з великим інтересом писав «Життя святих», про що він неодноразово заявляв. Зразком для нього були

«Великі Четьї-Міней» митрополита Макарія, але майбутній святий був людиною освіченою, начитаною і талановитою, тож він відразу визначив, для кого і для чого він збирається писати «Життя святих». Перебуваючи в Печерській лаврі, він почав компонувати матеріал про життя святих, що мав повчальний характер і відповідав вимогам православ'я з орієнтацією на широке коло читачів.

Проте, як свідчать сучасні дослідники текстологічної основи написання творів святого, зокрема, Ірина Савченко, Д. Туптало усвідомлював, «що без критичного вивчення окремих текстів, без узгодження їх деталей та співставлення варіантів майбутня книга не матиме ніякої цінності. Якщо суперечності у подачі матеріалу у різних джерелах були досить серйозними, укладач не дозволяв собі виносити остаточне рішення, а вміщував всі свідчення разом, залишаючи їх на розсуд читачів» [17, С. 9].

Д. Туптало робив усі посилання на використаний матеріал. Зазначимо, що автор «Житій святих» інколи цитував великі шматки з різних творів, але це в давній науковій літературі не вважалося плагіатом, тим більше, що вони підтверджувалися джерельною базою. Як науковець, а не простий компілятор, Д. Туптало був дуже уважний до відбору матеріалу й стилю його подачі. Та й багатство використаних джерел, які були написані різними мовами і видані у різних країнах, а також посилання й додатки до «Четьїв-Міней» підтверджують дану думку.

Деякі дослідники говорять про залежність праці українського проповідника від «Великих Четьїв-Міней» московського митрополита Макарія. Це не зовсім так, Д. Туптало користувався ними як орієнтирами у великому матеріалі, тобто, у найрізноманітніших джерелах. До того ж, у Макарія були великі прогалини, зокрема відсутні свідчення про західноєвропейських святих. Так, майбутній святий вносить близько 30 розповідей про київських праведників, майже стільки ж про західних та інших святих, про яких не згадувалося у відповідних місяцесловах [17, С. 11].

Уважне вивчення та вмиле використання багатьох джерел – «*Vitae Sanctorum*» Лаврентія Сурія (1569–1575), «*Acta Sanctorum*» болландистів (1658), «*Żywoty Świętych*» Петра Скарги (1579) та інших свідчать, що московське видання «Великих Четьїв-Міней» Макарія було лише одним із них, використаних під час роботи Д. Туптала. До речі, видання книги Іоанна Болланди замовив і купив для Д. Туптала в Гданську за 100 талярів і 40 золотих Іван Мазепа [18, С. 178]. Крім цього Д. Туптало у свій текст про життя святих вносить оповідання і про великі свята, так звані синаксарі, які читалися на всенощній.

Тож вивчення використання джерельної бази «Четьїв-Міней» Д. Туптала дає право стверджувати, що це оригінальна праця дослідника, яка була за своєю широтою і глибиною та за всенародним значенням у церковнобогословській літературі першою працею. Треба пам'ятати, що «Житія святих» Д. Туптала були написані та й надруковані в Україні, і їх видання сприймалося як важлива подія в історії українського народу. Тож не випадково у «Літописі» С. Величка з'являється твердження: «Того-таки року [1689 – Г.С.] видруковано вперше в печерській друкарні з великою користю для людей першу книгу «Житій святих», складену працею превелебного у Бозі отця Дмитра Савича Туптала, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару Святого Духа. Починається вона з вересня місяця» [16, С. 377].

Для того, щоб її опублікувати, необхідно було мати дозвіл московського патріарха. У лютому 1688 р. до Москви були відряджені монахи Києво-Печерської лаври з проханням надати монастирю та друкарні титул ставропігії, тобто, незалежність. Для монастиря вони її отримали, а для друкарні – ні. Більше того, патріарх Московії Іоаким вимагав від митрополита Київського Гедеона Святополка-Четвертинського та архімандрита Печерського Варлаама Ясинського терміново повернути «Великі Четьї-Міней» митрополита Макарія за грудень-січень-лютий. Але ці книги були у Дмитра Туптала у Батуринському монастирі, про що сповіщав майбутній святий у листі до патріарха 15 березня 1688 р., відправляючи їх до Москви через ієромонаха Дорофея, намісника монастиря, що «у моїх недостойних руках до цього часу були і з увагою шановані. Від них же здобувши велику користь та погодившись із житіями святих, що в них написані, віддаю ці святині наші із вдячністю» [1, С. 39].

При цьому Д. Туптало повідомляв патріарха, що саме мало-російська церква доручила йому попрацювати з Божою допомогою над написанням міней і стверджував: «Скільки було сил, долаючи неміч, переписуючи з великих книг блаженного Макарія, митрополита Московського і всієї Росії та з інших християнських джерел, написав Житія святих шести місяців, починаючи від вересня 1-го числа до лютого останнього числа, що відповідають тим великим книгам у всіх історіях та повістях і діяннях, що святими вчинені в їх подвигах та стражданнях. І вже написані ці Житія святих шануються по більшості своїй та обговорюються деякими благородними людьми, найбільше зі святої лаври Печерської» [1, С. 39].

І Дмитро Туптало просить патріарха Іоакима надати дозвіл на друкування цієї книги, пообіцявши при цьому, «коли ж вони з Божою допомогою і благословенням вашим Архіпастирським створяться та

видадуться, то (як Господь захоче і живі будемо) і на інші спроможемося і нашої святості чолом бити станемо про інші святі книги» [1, С. 40].

Але патріарх не відповів Дмитру Тупталу на листа і не дав дозволу на публікацію в друкарні Києво-Печерської лаври його книг. Тоді гетьман Іван Мазепа та Варлаам Ясинський пішли обхідним шляхом. Вони звернулися до покровителя українців Василя Васильовича Голіцина й до царівни Софії, надіслали їм книгу «Венец Христов» і листа, у якому просили пробачити вину печерському архімандриту за самовільне друкування книги, посилаючись на царську грамоту, надану друкарні, і просили ставити ім'я київського митрополита на книгах печерської друкарні.

З цим листом та книгою була відправлена до Москви делегація киево-печерських монахів. На жаль, відомостей про цей візит не збереглося. Але, не маючи відповіді патріарха Іоакима на лист Дмитра Туптала від 15 березня 1688 р., у київській друкарні з дозволу архімандрита Варлаама Ясинського 2 липня 1688 року почали друкувати першу книгу Дмитра Туптала «Четьї-Мінеї», яку завершили у січні 1689 р. Книгу з листом надіслав архімандрит Варлаам патріарху Іоакиму, коротко виклавши історію її написання і згадавши про благословіння, дане за архімандрита Інокентія Гізеля. Варлаам просив й надалі висилати Мінеї митрополита Макарія для подальшого їх використання.

Але замість вдячності патріарх Іоаким надіслав розгніваного лист, щодо цих рішень, де звинуватив українських служителів, що вони «засвоїли на батьківщині латинські мудрування» і засудив твори покійного Симеона Полоцького та його учня Сильвестра Медведева, а також книги, видані в Київській друкарні: «Требник», усі твори Кирила Транквіліона-Ставровецького, «Ли-фось» Петра Могили, «Меч ...» і «Труби ...» Л. Барановича, «Ключь» і «Мессію» І. Галятовського та інші як єретичні.

Архімандрит Варлаам відповів патріарху. Цей лист у зв'язку з хворобою настоятеля Лаврської обителі був написаний 26 липня 1688 р. рукою Дмитра Туптала. Відповідні листи надіслали до Москви й архієпископ Лазар Баранович та митрополит Гедеон. Від адресатів московський патріарх вимагав висловитися також щодо богословської проблеми часу «пресуществления святых Даров», звинувативши українське духовенство у неправильному тлумаченні цього питання, і запропонував митрополиту Гедеону надіслати до Москви для перемовин «мужа смиренномудра, пріискринно восточныя церкве

сына, вѣдуща извѣстно писанья св. отецъ древнихъ учителей св. христовы восточной церкви, а не силлогизмами и аргументами токмо упражняющегося; да через того вы познаете вся наша, а мы ваша» [19, С. 174].

До Москви послали Дмитра Туптала не стільки для перемовин, скільки для вислуховування через майбутнього святителя мо-ральних настанов патріарха. Митрополит Гедеон і архімандрит Варлаам пообіцяли слідувати вченню православної церкви. Від царів же Івана і Петра, звичайно, за посередництва В. В. Голіцина, Дмитро Туптало отримав, замість критики, жаловану грамоту на велику кількість земель Крупицько-Батурицького монастиря [20, т. 3, С. 303; 21, С. 194].

1689 р. у житті Дмитра Туптала відзначений декількома важливими подіями.

У січні він на кілька днів їздив у село Рудня (від Чернігова 60 км) на поклоніння чудотворній іконі Божої Матері, яка прославилася «багатьма чудесами» і «наказав своєму живописцю списати для себе цієї чудотворної ікони Пресвятої Богородиці образ, мірою та подібністю таку, як є» [1, С. 41].

Був написаний вірш «На образъ Богородиць Рудницкія»:

Идѣже творяшеса желѣзо отѣблата

Тамо Дева вселися дражайшая злата,

Да людемъ жестокия нравы умягчаеть

И желѣзныя къ Богу сердца обращаеть.

У тому ж січні і майбутній святитель приїхав до Печерського монастиря з метою друкувати свої «Житія святих». 29 березня 1689 р. на святу Велику П'ятницю Спасенну померла його мати, Марія Михайлівна, яку поховали 3 квітня і про яку з теплотою Д. Туптало писав у своєму «Діаріуші». І цього ж дня у Братському Київському монастирі «упокоївся блаженної пам'яті отець Феофан Прокопович, муж важний і здатний, який Церкві Божій добре послужив, проповідник солодкомовний, мій люб'язний брат» [1, С. 42].

21 липня 1682 р. гетьман Іван Мазепа здійснив поїздку до Москви. Це були перші відвідини гетьмана після його обрання на посаду. Запрошення надіслав В. В. Голіцин від імені монархів. у ньому вказувалося, що гетьман має приїхати з генеральною старшиною та полковниками. І. Мазепа взяв з собою генерального обозного В. Борковського, суддю С. Прокоповича, писаря В. Кочубея, осавула А. Гамалія, бунчужного Ю Лизогуба, полковників: чернігівського Я. Лизогуба, полтавського Ф. Жученка, ніжинського С. Забілу, миргородського Д. Апостола, лубенського Л. Свічку, а також при кожному полковникові полкового писаря, а то й суддю [16, С. 374]. Усього 304 особи. Від

духовенства у цій представницькій делегації серед інших був і Дмитро Туптало. У своєму «Діаріуші» він записав: «Того ж 1689 р. липня 21 дня, з ясновельможним Гетьманом Іваном Мазепою виїхав я з Батурина до столичного, царствуючого града Москви. З ним їздив і преподобний отець Інокентій Монастирський, ігумен Кирилівський Київський, і я, грішний, там же з двома дияко-нами, Петром та Єфремом» [11, С. 44].

Цей запис Д. Туптала має історичне значення, бо в Москві склалася непроста ситуація. Князь В. В. Голіцин та царівна Софія підготували державний переворот, який передбачав усунення від влади царя Петра Олексійовича задля того, щоб на троні залишився лише хворий Іван при царівні Софії. Тож у «Діаріуші» було зазначено: «... а 11, в день недільний, були у ручки Благочестивішого царя Іоанна Олексійовича і Благочестивішої царівни Софії Олексіївни; а Благочестивішого царя Петра Олексійовича не було вдома, був десь у поході. Того ж дня були у ручки у Святійшого патріарха Іоакима» [1, С. 44].

Насправді цар Петро заховався разом зі своїми прихильниками у Свято-Троїцькому монастирі, закликавши до себе на захист декілька полків військ. У Троїцький монастир був запрошений і гетьман І. Мазепа зі світою.

Здійснити переворот В. В. Голіцину не вдалося. Його заарештували і відправили на заслання, а царівну Софію заточили в Новодівочий монастир, інших же стратили. Про це дуже скупо занотовує Д. Туптало в «Діаріуші»: «Коли ми були в Троїцькому монастирі, страчено трьох знатних осіб за якийсь бунт, голови відсічені, а інших батогом січено, іншим язики відрізано, іншим вуха, і до заслання розіслані» [1, С. 45].

Запис про від'їзд із Москви у неділю та ще й із завершальними словами: «Господи, поспіши» свідчать, що це були тривожні дні і що про цей бунт Дмитро Туптало знав, бо уже тих, хто запрошував гетьманську делегацію до столиці, не було. До влади прийшов Петро I, який прийняв делегацію гетьмана, вручивши їй монаршу грамоту, у якій підтверджувалися всі давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілісності [16, С. 376].

Важливо відзначити, що під час зустрічей з Петром I був присутній і патріарх, котрий, як зазначає Д. Туптало, «благословив мене, грішного, продовжувати писання житія святих і дав на благословення мені Образ Пресвятої Богородиці в оправі» [1, С. 45].

Повернувшись із Москви до Батурина 10 жовтня, Дмитро Туптало продовжив керувати монастирем. У цей час відбулися важливі церковні події: на початку 1690 р., а саме 17 березня, помер московський патріарх Іоаким, а 5 квітня пішов із життя київський митрополит Гедеон Святополк. У Москві обрали патріархом Адріана, а в Києві митрополитом – Варлаама Ясинського.

Дмитро Туптало почав жити у скиті, щоб зосередитися на написанні нових томів житій святих. 1 листопада 1691 р. митрополит Варлаам Ясинський, який прибув до Батурина, вручив Д. Тупталу грамоту від московського патріарха Адріана, у якій останній вітав ігумена Димитрія з виходом «Житій святих» за перші 3 місяці – вересень, жовтень і листопад: «тому ж і надалі нехай Бог благословить, зміцнить і посприє потрудитися тобі, щоб навіть на цілий рік інші такі ж про життя святих книги вивершити досконало і друком зобразити в тій же ставропігії нашій, патріаршій лаврі Києво-Печерській» [1, С. 46]. Патріарх тепло говорить про діяння отця Дмитра і висловлює надію, що він також старанно буде писати свої книги, і пропонує свою допомогу.

Дмитро Туптало тепло подякував патріарху, який на самому початку своєї архіпастирської діяльності звернув увагу на Батуринського ігумена і його діяння, і попросив для подальшої роботи надіслати «Четї-Мінеї» митрополита Макарія за грудень, січень, лютий, з якими він не зміг до кінця познайомитися через те, що вони були відкликані колишнім патріархом Іоакимом.

Із скупих повідомлень наступного 1691 року довідуємося, що Дмитро Туптало «влаштував собі келію нову у пустелі для спокійнішого писання житій святих. Місяця жовтня 15 дня споруджена, а 18 освячена і почав жити у ній в ім'я Господнє» [1, С. 50]. А в лютому 1692 р. Дмитро Туптало залишає своє ігуменство у Батуринському монастирі, повністю зосереджуючись на написанні найважливішої праці свого життя. Дмитро Туптало настільки входить у творчий процес, що деякі персонажі його книги навіть сняться йому.

90-і роки були більш спокійними для роботи. Тиха келія в лісі, за 3 кілометри від монастиря, спокій, наявність основних книжкових джерел, яких було близько 60, знання мов та наполегливість письменника дали можливість йому успішно працювати над подальшим другим томом «Житій святих».

Хоча світське життя часом неочікувано втручалось і в його особисте. Світська влада гетьмана Івана Мазепи та церковна Варлаама Ясинського вирішили, що у столиці гетьманату місті Батурині має

бути «особливий Протопіп при церкві Святої Живоначальної Трійці, що містить намісництво від митрополита Київського, і був ступенем перший після київського Протопопа заради честі великої Гетьманської ... Також щоб у монастирі Батуринському був Архіандрит, а саме: той же пречесний отець Димитрій» [1, С. 50]. Цьому монастирю підпорядковувалися Глухівський та Максаківський монастирі й інші, що були до нього найближчі. Але цей проєкт нічим не завершився.

На початку 1693 р. Д. Туптало завершив роботу над другим томом «Житій святих», але, як свідчить «Діаріуш», «у Великий Піст привезені до мене з Гданська книги Болланда про життя святих», які закупив Іван Мазепа спеціально для майбутнього святителя. І робота на деякий час була продовжена. Наступні записи в «Діаріуші» свідчать, що у квітні робота над книгою була завершена, і Д. Туптало особисто її відвіз 9 травня у Печерський монастир, і 10 липня, у день св. Антонія Печерського, книгу «Житія святих» за грудень місяць почали друкувати. Дмитро Туптало у цей час не лише вичитував коректуру, а й зустрічався зі своїми рідними – батьком і монахинями-сестрами, своїм старим приятелем Інокентієм Монастирським, який запросив Д. Туптала у Кирилівський монастир, де майбутній святитель виголосив українською мовою проповідь «Слово на день святої Трійці». Пізніше це слово було опубліковано Філаретом Гумілевським у «Чернігівських єпархіальних відомостях» у 1860 р. У промові проповідник підкреслював, що славити Отця, Сина і Святого Духа – це значить почитати їх.

Набір та друкування книги зайняли значний час, тож вона з'явилася лише у 1695 р. і була схвально прийнята суспільством. С. Величко не лише сповістив у своєму «Літописі» про цей факт, а й розмістив похвальний лист московського патріарха Адріана.

1693–1699 роки були напруженими і насиченими як в церковній і державній історії, так і в особистому житті Д. Туптала, бо в цей час майбутнього святителя призначали настоятелем у Глухівському (1693 р.), Кирилівському (1697 р.), Єлецькому (1697 р., де освячення на архімандрита було здійснено архієпископом Чернігівським Іваном Максимовичем, та Новгород-Сіверському (1699 р.) монастирях, відбулася поїздка до Києва. Але попри усі зовнішні обставини була завершена третя книга «Четьїв-Міней», яка у світі з'явилася у 1700 р. і знову ж помічена С. Величком як така, що «складена працею Богонадихнутого мужа Ієромонаха Димитрія Савича Туптала, починаючи від березня, – вийшла вона з Києво-Печерської друкарні за архімандритства отця Іоасафа Кроковського

і наповнила духовною радістю серця цікавих книжних людей» [16, С. 600].

Четверта книга «Житій святих» вийшла 1705 р., коли Дмитро Туптало був уже (з 1701 р.) призначений царем Московії Петром I спочатку митрополитом Сибірським, а з 4 січня 1702 р. – Ростовським. З цього часу Дмитро Туптало входить в історію російської церкви як Димитрій Ростовський. Московити в подальшому вважали всю творчу спадщину святителя своєю, заборонивши перевидавати його книги, написані давньою українською мовою. Але необхідно чітко розмежовувати все те, що було написано в Україні протягом 1677–1700 рр., тобто за понад 20 років, і те, що з'явилося російською мовою в 1701–1709 рр.

Якщо говорити про чотири книги «Четьїв-Міней», то вони були осмислені і написані в Україні і стали видатною пам'яткою української православної літератури, якій Дмитро Туптало віддав 20 років свого життя. Усі 4 описові книги «Житій святих» за вересень, жовтень, листопад (1-а книга); грудень, січень, лютий (2-а книга); березень, квітень, травень (3-я книга); червень, липень, серпень (4-а книга) складають 2905 аркушів великого листового розміру, або ж 5810 сторінок [1, С. 111]. Це, як зазначив митрополит Іларіон (Іван Огієнко), «скарб всеукраїнський», значення якого виходить на широкий простір слов'янської культури. Як стверджує історик української православної церкви Іван Власовський, опираючись на «Житіє синодальное», Дмитро Туптало, як «глибоко віруючий автор, завжди пильнував, щоб через образ святого, через події життя його, над якими Провідіння Боже наглядає, подати читачеві чи слухачеві моральну науку, святий імпульс до наслідування. Оповідає святий Димитрій про життя мученика, – він сам сповнюється його святою ревністю до слави Божої, його любов'ю до Христа і ті же почування збуджує також і в душі читача. Розповідає про життя і труди преподобного, – чуємо в словах автора побожне здивування, які великі подвиги довершує преподобний, і захоплення його життям, подібним до ангельського. Зображає св. Димитрій чини святителя, він бачить у цих чинах, а через його зображення і читач бачить, доказ Провідіння Божого над Церквою Христовою в світі» [31, С. 65].

Спочатку церква Московії (яка з часів Петра I почала називатися Росією) й самодержавство все робили, щоб слово його рідною мовою не звучало, канонізувавши для цього Дмитра Туптала як саме *російського* святого Димитрія Ростовського. У 1740 р. Петро I, а потім і Священний Синод заборонили передруковувати «Четьї-Міней» Дмитра Туптала без виправлення мови і наголосів.

Цінність 20-літньої праці Дмитра Туптала полягала не лише в тому, що він вперше воедино звів розрізнені свідчення про святих православної церкви, а і в тому, що він про все це сповістив українською мовою і цим дав знати про український народ і його видатних діячів церковної культури. Праця українця мала великий виховний вплив на тодішні та й пізніші покоління слов'ян.

Українське коло знайомих діячів церкви та культури Дмитра Туптала обмежується не дуже великим списком імен, хоча всі вони знані в Україні: Мелетій Дзик, ректор Києво-Могилянської академії, який постриг 9 липня 1688 р. 17-літнього Данила Туптала у чернецтво і цим проклав йому шлях як Димитрію, а на завершальному етапі життя – Димитрію Ростовському у знане православне середовище визначних діячів церкви та культури України. А під час свого перебування ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Мелетій Дзик продовжив у 1678 р. спілкування з Дмитром Тупталом, надіславши йому «кілька часточок мощів Святої великомучениці Варвари», який той віддав у церкву Слуцького братства, де в цей час був майбутній святий. Вплив Мелетія Дзика і надалі був помітним.

Особливе місце в житті Д. Туптала посідає особистість Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа Лазаря Барановича, котрий взяв під своє крило і зробив юного монаха у травні 1675 р. проповідником своєї великої архієпископії і сприяв розкриттю його проповідницького таланту та спрямував до літературної творчості, що зробило майбутнього святого відомим автором книги «Руно орошенное».

У своєму «Діаріуші» Д. Туптало лише тричі згадує ім'я свого наставника. Перший раз, коли Лазар Баранович поставив його у Глухівському монастирі священником і таким чином допустив його до широкої проповідницької діяльності перед численною православною аудиторією.

Тепло згадує Д. Туптало свою зустріч з архієпископом у Чернігові, коли у вересні 1681 р. відбулося благословення його на ігуменство у Максаківський монастир. Цей запис у «Діаріуші» проникнутий якоюсь особливою теплотою, що проявляється у відносинах Лазаря Барановича до Дмитра Туптала як «батька до рідного сина», так і в самій обстановці спілкування, про що ми вже згадували вище. Тоді ж на прощання Лазар Баранович дав «свою хорошу патерицю» та тепле благословіння, що викликало у Дмитра Туптала синівське почуття. І в «Діаріуші» з'являється запис: «Дай йому, Господи, всіх благ по серцю його».

Поруч із цими записами за березень-квітень 1689 р. з'являється і новий запис про Лазаря Барановича, що належить до ранішнього часу Хрестопоклонної неділі 1676 р. Дмитро Туптало пише, згадуючи ті давні події, після яких минуло 13 років: «... вийшовши після заутрені і готуючись на служіння в соборі (бо і сам Преосвященний хотів служити, як і служив), я задрімав сном тонким. У цьому сонному видінні здалося мені, неначе я в олтарі перед престолом: Преосвященний Архієрей сидить у кріслах, а ми всі навколо престолу, до служіння готуючись, щось читаємо. Владика раптом прогнівався на мене і сильно почав мене мучити. Слова його (бо добре пам'ятаю) такі були: «Чи не я тебе обрав, чи не я тебе назвав, брата Павла Диякона залишивши та інших, що прийшли, а тебе ж обрав» – та інше у гніві своєму корисне для мене промовив, яке я вже не запам'ятав, тільки добре мені пам'ятається. Я низько кланявся Преосвященному, обіцяючи вчинити виправлення (якого я ще й зараз не роблю), просив пробачення і сподобився оного. Простивши мене, дозволив поцілувати свою руку, почав ласкавіше зі мною говорити, повеліваючи мені готуватися до служіння. Тоді я став на своєму місці, розгорнув Служебник, але і в ньому знайшов одразу ж ті самі слова, якими мене Преосвященний мучив, великими літерами написані: «Чи не я тебе обрав», – та інші, як перед тим було сказано. Читав я тоді це з великим жахом і подивом, і до сьогодні ці слова твердо пам'ятаю.

Потім, уставши від сну, дуже дивувався побаченому і зараз згадуючи, дивуюся і думаю, що у видінні тому через особу Преосвященного отця Архієпископа сам Творець наказував мені. Питав я при цьому і про Павла Диякона, чи був колись такий диякон, якого цим іменем називали, але не міг знайти ніде ні у Чернігові, ні у Києві, ні в іншому монастирі, і до сьогодні не знаю, був чи є тепер де в моїй Отчизні Диякон Павло. О Боже мій! Влаштуй мої справи по Твоїй преблагій та премилосердній волі на спасіння душі моєї грішної» [1, С. 43–44].

Перечитуючи цю завелику цитату із записів Дмитра Туптала, задаємо собі питання, чому вони з'явилися через 13 років у «Діаріуші»? Лише, як стверджує її автор, «для незабуття мені, бо маю вже слабку пам'ять»? Але минуло уже багато часу, а він досі пам'ятає цей сон.

За ці 13 років (1676–1689) у житті Лазаря Барановича і Дмитра Туптала відбулося багато важливих подій, до яких вони обидва були причетні. Тут треба додати ще дещо про життя архієпископа. Остання коротка відмітка у «Діаріуші» щодо адресата з'явилася 1 вересня

1693 р.: «упокоївся Преосвященний Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович» з доповненням: «великий стовп церковний».

Деякі дослідники стверджують, що Дмитро Туптало не сприймав активного громадського церковного життя Лазаря Барановича, віддаючи перевагу схимництву. Але і Дмитро Туптало брав активну участь у суспільному житті, спілкувався з київськими, московськими, білоруськими та іншими архієреями, керував багатьма монастирями, підтримував активні відносини з гетьманами Іваном Самойловичем та Іваном Мазепою. З першим у Лазаря Барановича були відносини складними, гетьман недолюбливав архієпископа за те, що він не завжди підтримував його промосковські погляди, особливо про приєднання української православної церкви до московської. Як свідчить дослідник творчості Лазаря М. Ф. Сумцов, у 1675 р. гетьман Самойлович ще зустрічався з архієпископом з політичних питань [19, С. 143], але через деякий час гетьман стає неприхильним до чернігівського пастиря і майже повністю усуває його від впливу на політичні справи. Цей час відзначений боротьбою Л. Барановича за маєтності та землі зі світськими та духовними особами для своєї архієпископії та Чернігівського Іллінського монастиря. На архієпископа подавали скарги, хоча всі кошти він витрачав на будівництво та відбудову храмів, а не на власне збагачення, як це робив той же Іван Самойлович.

Л. Баранович, за відсутності митрополита у Києві, неодноразово виконував його обов'язки, хоча він міг бути і обраним на цю посаду як авторитетний церковний діяч, але гетьман І. Самойлович усе робив, щоб обрати на цю посаду свого ставленика єпископа Гедеона Четвертинського. Унаслідок цього, як ми вже згадували, і відбулося обрання Гедеона главою української церкви у 1685 р., яка була підпорядкована Московському патріарху, проти чого виступав чернігівський архієпископ.

У 1687 р. гетьмана І. Самойловича заслали до Сибіру. Йому на зміну прийшов І. Мазепа, з яким у чернігівського архієпископа налагодилися добрі відносини. Гетьман був на боці Лазаря Барановича і намагався зберегти самостійність української православної церкви від московської, підтримав прохання архієпископа залишити архієпископію в стані ставропігії (тобто незалежності) від київського митрополита Гедеона, який служив Московії. І як вдячність за це гетьману Л. Баранович вручив йому 29 січня 1685 р. панегірик «Musa Roholanska», написаний і виданий у Чернігові до 50-річного ювілею Івана Мазепи. Добрі стосунки архієпископа з гетьманом спостерігалися і в подальшому. І свідком всього цього був Дмитро Туптало, який перебував у Батурині.

Проте, в останні роки життя Лазаря Барановича, ускладнилися його відносини з Варлаамом Ясинським, якого обрали київським митрополитом за підтримки і чернігівського архієпископа, хоча до цього у них були дружні взаємини. Коли Дмитро Туптало в «Діаріуші» згадував той сон далекого часу і слова «Чи не я тебе обрав?», сприйняті адресатом як послання від Бога: «через особу Преосвященного отця Архієпископа Сам Творець наказував мені», то у нього виникло якесь відчуття провини перед архієпископом, що він у складний час не підтримав його, бо, можливо, заклопотаність написанням «Житій святих» відвернула увагу майбутнього святителя від будь-яких земних проблем, оскільки за роки 1694, 1695, 1696 (крім січня і лютого) не було навіть записів у щоденнику Дмитра Туптала. Мабуть, усе це і підштовхнуло його зробити запис про сон, а трохи пізніше назвати свого благодійника «великим стовпом церковним».

Дмитро Туптало намагався підтримувати добрі стосунки і з Феодосієм Углицьким, який ще за життя Лазаря Барановича з ініціативи архієпископа та за підтримки Івана Мазепи був переведений з київського Видубицького монастиря, де він довгий час служив ігуменом і багато позитивного зробив для нього, у чернігівський Єлецький монастир з метою обрання наступником архієпископа.

Складнішими були у Дмитра Туптала стосунки з архієпископом Чернігівським Іваном Максимовичем. Він чомусь недолюбливав Туптала, хоча останній і цінував його, сприяв призначенню в чернігівський Єлецький монастир, а згодом висвятив у архімандрити. Особливо критично Дмитро Туптало ставився до його літературної творчості. Про надісланий йому Іваном Максимовичем збірник «Богородице Діво» (Чернігів, 1707 р.) у листі до Стефана Яворського, з яким у Дмитра Туптала були дружні взаємини, зауважував: «Книга віршів друкованих надіслана мені. Бог дав тим віршописцям типографію, і охоту, і гроші, і вільне життя. Мало кому потрібні речі виходять, а не найпотрібніші, які б могли б усьому руському миру бути в великій користі» [1, С. 63–64]. І тут же додає прислів'я про ненадруковані проповіді: «Сродно є злиткові золотому і срібному у надрах земних бути глибоко, а поганій залізній руді зверху. І дорогоцінні перли на глибині дна ховаються, а просте каміння усюди знайти можна» [1, С. 64].

Згадуючи про життєві стосунки Дмитра Туптала з різними церковними та культурними діячами, слід вказати на його тісні зв'язки із гетьманами Іваном Самойловичем (1674–1687 рр.) та Іваном Мазепою (1687–1709 рр.).

Знайомство з Іваном Самойловичем відбулося десь у 70-роках XVII ст. Гетьману сподобалися проповіді Дмитра Туптала і він запросив

його в лютому 1679 р. до Батурина з тим, щоб запропонувати йому очолити Крупицький Батуринський монастир, на що майбутній святий дав згоду і, як ми вже вказували раніше, він у 1681–1683 рр. був його ігуменом. Церковні справи змушували Д. Туптала бувати у гетьманському палаці, спостерігати за його вишуканістю, прагненням гетьмана до збагачення та пихатістю його поведінки. На все це Дмитро Туптало реагував по-своєму, виражаючи своє негативне ставлення.

Саме тут, у настоятеля Батуринського монастиря, могли бути зустрічі і з Іваном Мазепою, який у гетьмана обіймав тоді посаду військового осавула. Після обрання Івана Мазепи в 1687 р. гетьманом усієї України, він продовжував жити в Батурині, збудувавши свій палац у фортеці. Дмитро Туптало у цей час більше зблизився з ним, бо цінував його освіченість, знання 10 різних мов, серед них латини, яка на той час була міжнародною. Крім цього, гетьман мав велику бібліотеку, писав вірші, був дуже начитаною людиною. Ці якості гетьмана Івана Мазепи підтверджують і спогади французького посла Жана Балюза, який побував у Батурині 1704 р.: «З Московщини я поїхав в Україну (звернемо увагу саме на те, що наша країна названа тут не Малоросією, як це робили московити, а саме Україною – Г. С.), країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку перебував володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірний ранг при королі Яні-Казимірі. Батько мій і він зналися добре. Навіть я замолоду бачив пана Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському).

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належить його рангові, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдовolenня, що його Прехристиянська Величність (французький король Людовік XIV) має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, процитував: «Eheu, fugaces iabuntus anni» [«На жаль, мчать швидкі літа» (Із «Оди Горація) – Г. С.]

Загалом, він любить вельми оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й чудовим і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами.

Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою. А з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською. Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, та їздець із нього знаменитий. Він дуже поважний у козацькій країні, де народ свободолюбний і гордий, мало любить тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною віддачею й розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок. Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці, у протилежність до московців, слідує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську пан Мазепа не приховав, що вона, мовляв, іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його занадто молодим. Що особливо було мені приємно – це почуття пошани, яке володар Мазепа виявив до особи Його Величності (французького короля Людовіка XIV)» [23, С. 104–105].

Ці слогади найбільш точно визначають інтелектуальний рівень Івана Мазепи, і цього не міг не помічати Дмитро Туптало. Саме це притягувало їх обох один до одного. Багато робив гетьман і для розвитку православ'я: виділяв кошти на будівництво храмів, відкриття монастирів, заснування і розвиток навчальних закладів, друкування книжок тощо. І це теж сприяло зближенню майбутнього святителя з керівником української держави.

Рік 1697 виявився засушливим і неврожайним, тож уже взимку розпочався голод. І Дмитро Туптало разом з монахами монастирів

займався допомогою монастирським селянам та іншим голодним, закупляючи в різних країнах зерно та інші продукти. Отримавши архімандрію в Новгород-Сіверському 17 вересня 1699 р. і переїхавши у Спаський монастир, Дмитро Туптало задумав паралельно з «Мінеями» написати короткий мартиролог. У передмові до нього він зазначав: «Собирающе убо отъ разных мѣст житія святых в четыри по-тримѣсячнии книги вократцѣ, умыслихом еще сокращеннѣе тыя по чину мѣсяцословному собрати в сію малую книжицу и нареци ю по древнему обычаю мученикословіемъ ...». Пояснював свій задум владика тим, що не кожен із охочих познайомитися з його «Четьми-Мінеями» зможе їх купити, та й щоб прочитати їх, треба витратити багато часу, а люди зайняті, та й хотілося б мати єдину книгу з іменами усіх святих.

Як ми уже говорили вище, «року 1700 въ месяцу генварю третяя книга житій святыхъ, трудами богодухновенного мужа иеромонаха Дмитрія Савича Тупталенка составленная, на свѣтъ вышла и любопытствующихъ челоуековъ книжныхъ духовною радостью сердца наполнила». Це повідомлення дійсно порадувало церковну спільноту, та й не тільки її. Це була, як зазначив С. Величко, всеукраїнська подія.

Новий настоятель Києво-Печерської лаври Іоасаф Кроковський разом з монахами надіслав у Новгород-Сіверський Дмитру Тупталу ікону Божої Матері, яку свого часу цар Московії Олексій Михайлович подарував митрополиту Петру Могилі.

У книзі «Четьї-Мінеї» зібрані свідчення про велику кількість святих великомучеників різних країн, які віддали своє життя за віру Христову. Серед цих барокових оповідань є розповіді і про перших святих Київської Русі Бориса і Гліба, чернігівського князя Михайла та боярина Федора та інших.

Кожна така розповідь починається зі вступу, у якому автор, опираючись на висловлювання Ісуса Христа та святих, розкриває тему майбутнього подвигу, який був здійснений у відповідний календарний день. Так, розповідь про князя Михайла і боярина Федора (Теодора), яка має назву «У той-таки день [20 вересня] страждання святих новоявлених мучеників – Михайла, князя Чернігівського, і Теодора, боярина його, що від нечистивого Батия постраждали» [1 тут подається посилання: «Від Великих Міней і від літописця печерського» – Г. С.], розпочинається наступним текстом:

«Усілякі сум'яття та брані чи якісь інші пагуби коли уздриш бува, не гадай, що прості бувають із віднайдення непостійного світу чи від якогось випадку, але відай, що все це за зволенням всемогутнього

Бога попускається за гріхи наші, аби тії, котрі грішать, приходили до тями і виправлялися. Спершу Бог малими покарами нас, грішних, карає; коли ж не виправляємося, тоді й великі наводить, як колись і на ізраїльтян; на тих, що не захотіли від мотуззя Христового бича виправлятися [далі вказане джерело: Іван, II, 15: «І зробивши бича з мотузків, він вигнав із храму всіх» – Г. С.], що попустив? «Ти їх повбиваєш, – рече, – залізним жезлом!» [і тут іде посилання на Псалтир, II, 9 – Г. С.], тобто покараєш римлянами, за пророцтвом Даниловим [і тут знову вказане джерело: Даниїл, XII, 1 – Г. С.]. Малі покари, що спершу Господь попускає, такі: сум'яття, голоди, марні смерті, міжусібні війни і тому подібне» [і далі автор тексту дає примітку на полі: «Бог карає грішних спершу малими покарами, а тоді більшими» – Г. С.]. Такі посилання на різні джерела подані по всьому тексту оповідання.

За вступною частиною йде розповідь про основного персонажа, якому присвячений нарис. І тут автор у своїй розповіді використовує різні художні засоби, як і в наступному тексті про наших героїв: «Був тоді благочестивий і завжди пам'ятний великий князь київський та чернігівський Михайло, син Всеволода Черного, внук Олеговий, що змолоду звик до добродійного життя; Христа-бо полюбив і Йому від усієї душі служив. І світилося в ньому душевне беззлоб'я, був-бо покірливий і смирний, і любовний до всіх, а до жебраків вельми милостивий. Молитвами ж і говіннями завжди догождав Богові, і всіма добрими ділами прикрасив свою душу, щоб бути їй красним поселенням Бога, Творця свого» [24, С. 386].

У подальшому йде розповідь про те, як князь Михайло, а за ним і боярин Федор з благословіння їхнього духовного отця Івана ухвалюють рішення не поклонятися безбожному хану Батюю і не здійснювати поклоніння монгольським ідолам заради отримання ярликів на княжіння, а залишитися вірними Ісусу Христу, хоч це і загрожувало їм смертю і муками.

Текст пересипано різнобарвною художньо-поетичною лексикою: «запалавши духом», «вогонь нечестивих», «мерзким богам», «порадів духом» тощо. в тексті є цікаві порівняння: «Приготувавшись у до рогу, мир воздали домашнім своїм і рушили спішно, молячись до Бога, і розпалюючись сердечно до Нього любов'ю, і бажаючи вінця мученичого, як прагне олень до джерела водного» [24, С. 389, запозичено з 42 псалма]; Батий «розбісився від ярості і, дихаючи, як полум'ям, погрозою, повелів ... забити Михайла» [24, С. 392]; «кинулися слуги мучителєві, як пси на лов, чияк я вовки на вівцю» [24, С. 392].

Емоційно Д. Туптало описує й останні хвилини життя Михайла й Федора: «Досягли вбійники місця того, де стояв святий, схопили його,

наче звірі, і розтягли по землі за руки і за ноги, немилосердно б'ючи по всьому тілу, що й земля кров'ю обагрилася, і битий був довго нещадно. Він же, терплячи доблесно, нічого не казав, тільки це: «Християнин я є!». Один зі слуг царевих, на ім'я Доман, що спершу християнином був, а потім одкинувся Христа й прийняв нечестя татарське, то й законопреступник, бачачи святого, що доблесно терпить муки, огірчився на нього, і, як ворог християнський, витяг ножа свого і простяг руку, схопив святого за голову й відрізав їй відкинув от тіла, а вона ще мала на вустах сповідне слово й казала: «Християнин я є!». О чудо предивне! Голова від тіла насилля відтята й відкинена, говорила, і Христа уста сповідали!» [24, С. 392].

Наприкінці тексту Д. Туптало сповіщає дату, коли загинули герої його розповіді, доповнюючи відомості словами: «Святі ж їхні тіла, кинуті були на з'їду псам і проздовж багатьох днів лежали цілі, ніхто до них не доторкнувся, так за благодаттю Христовою неушкоджені пробули. Являвся – бо стовп вогнений над тілами їхніми, що сяяв пресвітлими зорями, і свічі запалені в усі ночі бачили. Це уздрівши, вірні, що трапилися там, у той час, узяли потай святі тіла їхні і поховали їх чесно» [24, С. 393]. Поруч з художньо-образними тропами слід відзначити також змістову специфіку розвитку дій, які спонукають зробити певні моральні висновки.

Четверту книгу «Четьїв-Міней» Дмитро Туптало завершував і готував до друку в Києво-Печерській друкарні.

У 1701 р. Петро I та патріарх Адріан звернулися до митрополита Київського Варлаама Ясинського дібрати з українського духовенства кандидатуру майбутнього митрополита Сибірського. Митрополит Варлаам порекомендував для цього Переяславського єпископа Захарія Корниловича та Новгород-Сіверського архімандрита Дмитра Туптала. За наказом московського царя останнього викликали до Москви. Як свідчать документи, Дмитро Туптало приїхав 10 лютого 1701 р. у супроводі намісника Геннадія, ієродиякона Пармена, диякона Іраклія, диякона Мойсея, писаря Івана, дворецького Олексія, а також 3-х слуг, 14-ти конюхів, які обслуговували 12 коней. Виділялися і певні кошти на їхнє утримання.

8 березня 1701 р. до Москви повернувся Петро I після зустрічі з королем Августом. Д. Туптало вітав його яскравою промовою, у якій використав красиві порівняння, що її збагатили.

23 березня 1701 р., як свідчить запис в «Діаріуші», Дмитра Туптала висвятили на митрополита, після чого послідував царський указ про призначення його Сибірським та Тобольським митрополитом.

Весняне бездоріжжя затримало митрополита в Москві, де його поселили в Чудовому монастирі. Д. Туптало відпустив своїх людей в Україну, залишивши лише окремих із них. Поїздка до Сибіру нічого хорошого не провіщала Дмитру Тупталу. І важко уявити, як міг би він витримати сибірські морози. Очевидно, психічний стан митрополита вплинув на його здоров'я, і він захворів. Його лікували в Чудовому монастирі. Майбутнього святителя відвідав сам Петро I. Цар зацікавився причиною хвороби, і митрополит прямо сказав, що для Сибіру в нього слабке здоров'я, що він ще не закінчив писати четверту книгу «Міней», яка заслуговує на її завершення. І цар, увійшовши в ситуацію, скасував свій указ, але не відпустив його в Україну, а звелів залишатися в Москві.

У листопаді 1701 р. помер митрополит Ростовський Іоасаф Лазаревич і Петро I призначив на його місце Дмитра Туптала, додавши до його єпархії і Ярославль. І першого березня 1703 р. митрополит прибув із Москви до Ростова Великого, старовинного міста, відомого ще з 862 року, яке було за часів Київської Русі центром Ростово-Суздальського князівства і лише в XV столітті було приєднане до Московського князівства. Це місто розташоване поруч з Ростовським озером Неро. У XVI столітті в місті був збудований Успенський собор, а в XVII – Кремль та багато храмів. Нині це районний центр Ярославської області.

Хоча Дмитро Туптало із України до Московії був переведений силоміць, майбутній святитель до своїх обов'язків ставився добросовісно. Прибувши до Ростова і познайомившись із життям духовенства, він помітив запустіння, відсталість, нещастя, нестачу внутрішнього благочестя у житті. В одній із проповідей, виголошених Д. Тупталом у цей час, зазвучали слова: «Окаянні наші часи! Не знаю, за кого взятися потрібніше: за сіячів, чи за землю, за іереїв, чи за серця людські? Сіячі не сіють, а земля не приймає. Іереї не дбають, а люди блукають ...». Для пастви було характерно поширення старообрядництва, а також різні забобони. Так, сучасник святителя І. Т. Посошков стверджував, що деякі церковники під час своєї служби одягали на себе золотоканий одяг, а на ногах лапті були розтопані і у всяку нечисть обкачані, кафтан нижній був весь огидний, також священники недбало ставилися до простих парафіян, не ходили причащати бідних хворих, а лише відвідували багатих.

У одному селі під Ярославлем, згадував святитель, спитали тамошнього попа: «Де в тебе Животворящі Христові Тайни?». Піп не розумів мого слова. Я спитав: «Де Тіло Христове?». Піп знов не втратив мого слова. Тоді один із священників, що був зо мною, спитав:

«Де запас?». Тоді піп узяв неопрятну посудину і показав збережену в ній недбало велику святину. Дивуючися цьому, неба і землі кінці страхайтесь. Пречисті Христові тайни держить священник не в церкві на престолі, а у себе між блощицями, тарганами і цвіркунами, з котрими і він сам і домашні його живуть і спочивають» [25, С. 437].

І це запустіння спостерігалось всього за невелику відстань від Москви. Тож митрополит Димитрій Ростовський, а так стали називати з цього часу Дмитра Туптала, написав багато листів, де описував поведінку священників і встановлював правила, яких вони мали дотримуватися як у церкві, так і за її межами, що відображено у його творах «Рассуждение о образе Божием и подобии в человеце», «Зерцало православного исповедания» та інших.

Святитель також планував написати для широкого загалу коротку Священну історію та коротку Біблійну історію, надрукувавши «книжечкою, не дуже великою, а компактною, щоб кожен міг недорого купити і зручно про всі, що в Бібліях, дізнатися історії, яким слідує порядком» [1, С. 58].

Святитель багато уваги приділяє, як і раніше, проповідницькій діяльності, часто виголошує в храмах свої проповіді. У листі до Ф. Полікарпова він, зокрема, стверджує, «моя справа, суть якої всім відома, – проповідувати. Моєму сану (його ж я недостойний) належить слово Боже проповідувати не тільки язиком, але і пишучи ручкою. То моя справа, то моє покликання, то моя посада» [1, С. 65–66].

Митрополит проводив і велику роз'яснювальну роботу серед парафіян, а для дітей він відкривав за власні кошти училище, де вивчали латинську, давньогрецьку, а також польську мови протягом трьох років. Для функціонування цієї школи Дмитро Туптало запросив із України вчителів. Святитель був дуже уважний до дітей, приділяв їм увагу. В одному із спогадів зазначено, що, крім навчання, дітям організовували і позакласні заходи: прогулянки в поля, поїздки на човні на острів Ростовського озера, відвідування сіл. У свята діти готували різні промови, розігрували театральні вистави чи діалоги. Митрополит Димитрій написав п'єси для школярів, зокрема «Комедію на Різдво Христове».

Дослідники драматургії Димитрія Ростовського, називають також різдвяну драму «Ростовское дѣйство», а також програму п'єси з довгою назвою: «Премѣна непостояннго міра сего, гордости сѣтми въ маловременной жизни челоувѣческой уловляющая, въ вѣчную же муку посылающая, на треокаянномъ Иродѣ, за гордость ищущаго (sic!)»

рожденнаго всѣхъ царя Христа убити, изображенная на преславный праздникъ Рождества Христова въ богоспасаемомъ градѣ Ростовѣ, от благочестивыхъ начинающихъ учиться греколатинскаго языка отроковъ, декабря в 24 день 1702 года» [26, С. 39].

Існувала й інша поставлена в школі п'єса: «Вънец славнопобѣдосной доброподвижнику храбренику Христову святому великому-ченику Димитрию, въ день преславнаго праздника его торжественна отъ смиренныхъ того имяноса преосвященного Димитрія митрополита Ростовскаго и Ярославскаго питомцев грамматики учащихся младенцевъ стихословнѣ от дванадесяти цвѣтовъ сплетенный въ Богоспасемомъ градѣ Ростовѣ лѣто от Рождества Христова 1704» [27, С. 14].

Усі ці постановки п'єс, а також музика та співи (бо сам майбутній святий писав духовні псалми ще в Чернігові для місцевого архієпископського хору), збагачували духовне життя учнів.

Але через фінансову скруту школу довелося закрити, про що святий сповіщав у своєму листі від 10 грудня 1706 року до Новгородського митрополита Іова: «Я, грішний, прийшовши на престол Ростовської пастви, відкрив було школу грецьку і латинську; ученики повчилися років два і більше, і вже почали було розуміти добре граматику. Але допустом Божим на перешкодї стала вбогість архієрейського дому. Той, що утримує нас (монастирський приказ), нагнівався, ніби багато витрачається на вчителів і учнів, і відняли все, чим архієрейському дому харчуватися».

Для свого особистого життя і роботи архієрей обладнав у митрополитичому будинку кімнати, які прикрасив портретами свого батька, сотника Савви Туптала, архієпископа Лазаря Барановича, митрополитів Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, а також розмістив бібліотеку, що нараховувала понад 3000 томів книжок.

Близькими до нього були ієродиякон Пармен, якого він забрав з собою із Новгород-Сіверського монастиря, скарбник Іларія, переписувач його творів Яковлев, що написав портрет святиителя, та племінник чорного попа Михайло.

У Ростові преосвященний Димитрій продовжував працювати над четвертою книгою Міней, про що свідчать і його листи до інока Чудова монастиря Феолога, у яких сповіщав, що «Великі Четы-Мінеї» митрополита Макарія він привіз із Новгород-Сіверського до Москви, а потім забрав із собою до Ростова і хоче повернути їх назад у столицю, але не відає, кому віддати.

З лютого 1705 р. були дописані «Четьї-Мінеї». Деякі розділи святитель посилав читати Стефану Яворському, одному із своїх близьких друзів, та іншим знайомим людям.

Четверта книга «Четьїв-Міней» (червень, липень, серпень) була набрана у друкарні Києво-Печерської лаври, при цьому планувалося перевидати перші томи, доповнивши та доопрацювавши їх.

Написав митрополит у Ростові й книгу про розкольників «Розыскъ о Раскольнической вѣрѣ» та дослідження Біблії історичного спрямування «Келійний літописець», про яке писав, що «сіе еще не есть История, но оглавление хотящей быти Истории» [із листа до С. Яворського, 1, С. 56], «Під назвою і образом Літописця бажав би деякі корисні моралі писати, щоб читача не тільки історіями звеселити, а й моралі навчити» [1, С. 57]. А в листі до Ф. Полікарпова митрополит зазначав: «намір наш не тільки в історії заглиблюватися, скільки в моральних настановах і тлумаченнях Святого Писання повчатися ... моя справа, суть якої всім відома, – проповідувати» [1, С. 65].

Близько восьми років Дмитро Туптало як митрополит Ростовський і Ярославський працював наполегливо і старанно, виконуючи свої церковні обов'язки, займаючись просвітою серед вірян і навчаючи молоде покоління. Святитель часто відлучався з Ростова й відвідував різні обителі своєї єпархії, зустрічався з простими парафіянами, відповідав на важливі для них питання, наприклад з приводу указу Петра I голити бороди. Після служби до владики підійшли два мужики і заявили: «А ми за бороди готові свої голови віддати». І митрополит, вислухавши їх, запитав: «А що відросте, голова відрубана чи борода оббривана?». І трохи помовчавши, ті відповіли: «Борода відросте, а голова ні». «Тож і вирішуйте, чи десятки разів будете брити бороду, і вона буде відростати, чи відсічена голова ніколи не відросте і ви втратите її назавжди».

Проповіді, які виголошував митрополит, завжди мали повчальний характер, і вони адресувалися не лише простим парафіянам, а й можновладцям і безпосередньо Петру I, бо 1706 рік святитель прожив у Москві. У переважній більшості випадків митрополит спирався, будуючи свої проповіді, на Біблію, життя святих, які він добре знав, а також на Отців Церкви, не лише Східної, але й Західної. Його проповіді були простими, доступними, цікавими. Але при цьому в них було немало і яскравих порівнянь, оригінальних життєвих паралелей.

Це був як час завершення двадцятилітньої праці над чотиритомними «Четьями-Мінеями», так і період напруженої роботи та важких і трагічних подій, які відбувалися в Україні у зв'язку з перемогою

Московії над шведами у Полтавській битві, яка була відзначена спеціальною службою в храмі, але без проголошення проповіді, бо святий себе погано почував. І ця слабкість продовжувала даватися взнаки. Можливо, її посилювали й відголоски про події, що відбувалися в Україні у зв'язку з страшною трагедією у Батурині 2 листопада 1708 р., коли росіяни за наказом Петра I під проводом Меншикова повністю знищили місто, убивши від 10 до 14 тисяч людей, серед них більше половини – мирні жителі міста: літні люди, жінки, діти. Ця подія оцінюється тепер як один із актів геноциду Москви стосовно українського народу. У ці дні був знищений і Крупицький Батуринський монастир, із яким була пов'язана значна частина життя Дмитра Туптала. Усе це, очевидно, остаточно підірвало здоров'я митрополита.

У листі від 8 листопада 1708 р. до Федора Полікарпова, директора московської друкарні, владика писав: «Але неможливо скоро писати не тільки через трудність справи, але і через мою неміч, часто знесилююсь, і Бог зна, чи зможу започатковане зробити: оскільки часті мої недуги перо від руки пишучої віднімають, а писця на одри валять, труну ж очам являють, про смерть думати змушують. А до того ж очі, дивлячись, мало бачать, і окуляри небагато допомагають, і рука, що пише, тремтить, і вся храмина тіла мого близька до розорення» [1, С. 66].

Історія зберегла детальний опис останнього дня святого Дмитрія: «Вечором, наказавши своєму ієромонаху Філарету пригостити архімандрита Варлаама [Переяславського – Г. С.], святий пішов до себе й велів покликати півчих. Св. Дмитрій грівся біля пічки і слухав спів своїх кантів: «Ісусе мій прелюбезний», «Надію мою на Бога полагаю», «Ти мій Бог Ісус, ти моя радість». Після співів святий відпустив всіх, крім одного «любимого свого півчого і найстараннішого в праці йому помічника» писаря бельця Саву Яковлева. Йому святий розповів про свою юність, про свої молитви і додав: «і ви, діти, також моліться». Нарешті святий сказав: «час і тобі, чадо, відбути у дім свій». Півчий прийняв від нього благословення. А св. Дмитрій, проводжаючи його, поклонився йому ледь не до землі, дякуючи за працю по переписуванню творів. Той збентежився, святий ще раз коротко сказав: «дякую тобі, чадо!» і повернувся у келію, а півчий, заплакавши, пішов. Відпустивши служителів, святий увійшов у особливу келію для молитви, і там вранці 28 листопада 1709 року був знайдений покійний на колінах в молитві» [31, С. 69–70; 21, С. 456].

На 58 році життя святий пішов у засвіти. Похований був у Ростові. Московська церква зробила митрополита своїм святим під

іменем «Димитрій Ростовський», присвоївши собі всю його творчу спадщину, переклавши твори письменника російською мовою і відредагувавши їх так, як це було вигідно для Росії.

З того часу минуло понад 300 років, а Дмитро Туптало (Тупталенко) залишився в пам'яті українського народу, бо 50 років свого життя прожив в Україні, писав тут свої твори, що мали переважно повчальний характер і були адресовані широкій народній аудиторії. Більшість творів мають релігійне спрямування, при цьому вони написані талановитим художником слова та увійшли до скарбниці української літератури. У його мові багато висловів, які стали яскравими афоризмами. Лише в листах, що увійшли до його щоденникових записів «Діаріуш», нараховуємо понад 20 афоризмів:

Думка за морем, а смерть за плечима.

Мовчить учення під час шуму зброї.

Для жука завжди отруйна троянда.

Треба з терпінням зносити, чого обминути не можливо, а раптом дасть Бог краще.

Війна годується грошима, війна звеселяється кров'ю.

Ніхто вже у нас нічого не відніме, коли і самі нічого не маємо.

Гілка під тягарем завжди родить.

Велика є відплата тим, що понесли труднощі.

Геть відійдуть брані, сховаються усередину страхи.

Для здобуття слави у вічності ніякої важкої праці і ніякого довгого часу не треба жаліти.

Він творив у той час, коли українська культура у різних її формах насичувалася стилем бароко, і Дмитро Туптало поруч з іншими її діячами багато зробив для її розвитку. Він також послужив зміцненню православія як на території України, так і за її межами. А його подвижницька праця над «Четьми-Мінеями» – це подвиг у духовній культурі. Цьому твору присвячено в літературознавстві чимало досліджень. Про драматургію же святителя залишив для нас свої багаті на художні спостереження наукові праці проф. В. І. Резанов, який аналізує, крім названих, ще й цикл драм Д. Туптала про патріарха Йосипа, про св. Катерину, про Успіння Богородиці, про св. Олексія, остання з яких є, на думку вченого, найкращою, бо вона насичена драматичною експресією та мовною різноманітністю персонажів, зокрема із народу.

У подальшому хотілося б трохи більше сказати про поезію Д. Туптала, для якої характерне пишне барокове вбрання.

Серед його поетичних творів виділяються псалми, які є одним із видів релігійних пісень, а їхнє коріння сягає в літературі ще часів до нашої ери. В українську літературу вони, як відомо, прийшли із біблійної книги «Псалтир». Як стверджує дослідник цього поетичного

жанру С. Абрамович, псалми увійшли в ужиток європейських народів після перекладу Старого Завіту з давньоєврейської на грецьку мову під назвою «Псалтир» (слово уведене Філоном Александрійським) або «Книга псалмів»

Ця духовна книга була однією із найбільш поширених в багатьох країнах Європи, тексти якої читали в церкві, її також використовували у навчанні грамоти та читали у першу ніч над небіжчиком. У «Псалтирі» розміщено понад 150 псалмів, більшість із яких, ймовірно, створена царем Давидом ще в XI–X ст. до н.е., а решта доповнена іншими авторами. Відомі були також вірші Єфрема Сиріна, Григорія Богослова, Андрія Критського, Романа Солодкоспівця та ін., які були написані під впливом Давидових пісень.

Особливої популярності вони набули у XVI–XVII ст. і розповсюджувалися не лише грецькою та латинською мовами, а й французькою, німецькою тощо. У перекладах і переспівах вони з'явилися і в Польщі. Відповідно, усі студенти Києво-Могилянської колеґії досконало знали цей богословсько-літературний твір. Тому псалми знаходимо в творчості Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Стефана Яворського, а також у Дмитра Туптала. І необхідність у їх створенні була викликана, як зазначив І. Франко, «духовною потребою та прагненням тогочасних віруючих» [32, т. 39, С. 142]. Тож не випадково, що поруч з друкованими текстами мандрували і рукописні збірники.

Поштовхом для написання псалмів була причетність Д. Туптала до створеної архієпископом Лазарем Барановичем у Чернігові співочої капели, якою керував талановитий музикант і композитор Симеон Пекалицький.

У творчості Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського) виявлено і надруковано понад 10 духовних псалмів, а ще значна кількість їх неропізнаними є в рукописних збірниках.

Як свідчать дослідники української музичної культури, саме період утвердження українського бароко у XVII ст. у рамках естетики релігійного мистецтва, домінантною на той час, відбувається становлення музичного професіоналізму, розвиваються вокально-хорові жанри (партесні концерти, канти, псалми) [33, С. 31].

Створюючи свої духовні пісні, Д. Туптало, очевидно, спирався на ті їх зразки, які були розміщені у книзі «Псалтир», виданій різними мовами, і які демонстрували близькість Бога до людини, яка свідомо сприймала Його, бо Він був для неї взірцем, як у поведінці, так і наслідуванні та уподібненні Йому.

Ісусе мой прелюбезний,
серцу сладосте,
Єдина в скорбех утіха,
моє радосте.
Рци душі моєй, твоє єсмь
Аз спасеніє,
Очищеніє гріхов і
в рай вселеніє.
Ані же Тобі, Богу, благо
приліплятися,
От Тебе мілосердія
надіятися.

І завершується вірш словами похвали:

Радуюся аз о Тобі

і веселюся,

І тобою во вся віки,

Боже хвалюся. [24, С. 372 усі цитати подаються у перекладі В. Шевчука та О. Шугай].

Цей вірш належить до одного із поширених жанрів похвальної поезії, – «пѣсни благоговѣйныя» на честь Ісуса Христа. Це відверте вихваляння викликане потребою людини віддячити Богу за його діяння, виразити свою любов до Нього. І лексика, яка використана у вірші, допомагає виразити ці почуття вдячної Богу людини.

Класичні псалми, розміщені у Псалтирі, торкаються, крім уславлення Бога як Творця Всесвіту, й інших мотивів, бо, як стверджує святитель:

Судьби Господні

Єсть то бездна многа,

В тайних совітїх

Кто постигнет Бога? [24, С. 373].

Тому однією з поширених тем у піснях була тема прохання, звернення того, хто молиться, до Бога за допомогою у важку хвилину й упевненість, що це прохання буде задоволене, бо воно продиктоване єством цієї людини:

Часть моя еси

Ти, єдиний Боже,

Твоя десница

Во всем мні поможет.

Десница Твоя

Та сотворить силу,

Ізціліть душу,

Дасть здравіє тілу. [24, С. 374].

Але Дмитро Туптало розуміє, що життя людей у час війни, насилля, тяжких випробувань може призводити до гріховних вчинків. А тому з'являється інший мотив – спасіння. Людина, що вчинила якийсь гріх і відчуває це, не хоче унаслідок цього відлучатися від Бога, а тому використовує у зверненні ласкаві слова, які допоможуть їй отримати прощення від Бога.

Не отрини мене,
Святе, взищи мене,
В гріхах лежашого.
Не встающого,
Ісусе прекрасний!
Вишніх создателю,
Земних ікупітелю,
Не забуди мене,
Не погуби мене
Ісусе прекрасний! [24, С. 374].

Ця ж тема гріховності ще глибше розкрита у Псалмі 6. Блудний син – грішник кається у «дневних злобах», розуміючи, що йому ніхто не допоможе, крім Бога.

Разві Ти, Отче,
Високий в милості,
Подаси руку,
Мні в моєй бідності.
Яко вся моя
Літа іждих блудні,
В мірських суетах,
Грішний, пребих гнусні.
Воспрійму на ся
Зрак сина блудного,
Пойму умолю
Отца небесного.

[24, С. 378, усі цитати подаються у перекладі В. Шевчука].

Це все розповідь грішника, але його голос ще не впевнений, бо він розуміє, що скоїв гріх, але йому потрібен той, хто допоможе зняти з нього гріх, простити. І він звертається до Бога. І далі поет передає цю щирію гріховну сповідь блудного сина, який просить Господа «навчити безпорочно жити» і обіцяє бути Йому «вірним рабом і вірним послужником». Ці «Пѣсни благоговѣйныя покаяныя и оумилительныя» відзначаються тим, що звернення грішника мають різних адресатів. У деяких псалмах Дмитра Туптала грішник звертається до Божої Матері, називаючи її матір'ю милосердя, чистою Дівою, царицею, і просить її бути посередницею між ним, прохачем, і Богом:

Прошу тя, всещедру,
Матерь милосерду,
Глас услыши мой, плачь внуши,
Молю Тя, всещедру.
Руці до воздїну
Ко Твоему сину,
Мати, Мати преблагая,
Ходатайствуй к Нему [24, С. 381].

Свої псалми Д. Туптало, як бачимо, будує на основі стилістики фольклорних пісень, використовуючи елементи діалогу. Через всю поезію проходить тема любові до Бога, бо саме завдяки Йому вирішуються життєві проблеми простої гріховної людини і порозуміння її з Всевишнім.

Поруч із псалмами побутували в творчості Д. Туптала й епіграми, які в XVII ст. дещо відрізнялися від більш пізніх, переважно сатиричних епіграм XVIII–XIX ст., що були адресовані якійсь конкретній особі. Відомий теоретик літератури Дмитро Чижевський відзначав, що «епіграма за старою традицією зовсім не мусить мати сатиричного характеру. Стара епіграма вимагала сконцентрування думки в дво-вірші (що часто поширювався до чотирьох рядків), писаного пентаметром (або «Alexandrina»). Ця остання зовнішня вимога часто відкидалася, бо античний метр не був звичайним» [29, С. 35].

В українській епіграмі того часу використовувався типовий 13-складовий силабічний вірш. «Відмовившись від зовнішньої старої форми, епіграма утримала свій зміст та свою внутрішню будову. Щоб подати в межах двох рядків певну думку, треба її стиснути, афористично загострити, а, може, ще й оперити її, як стрілу, певними словесними та стилістичними засобами» [29, С. 35].

Саме цим жанром і користувалися у XVII ст. деякі поети Чернігівщини, зокрема, І. Величковський, Д. Туптало й інші. Обравши цю малу віршовану форму, поети мусили наситити її глибоким та своєрідним змістом. З цією метою у вірші часто повторювалися окремі слова, які розкривали основну думку твору. Крім цього, автор турбувався і про внутрішнє співзвуччя, а також внутрішню риму, використовуючи асонанс, алітерацію, словесну гру. Часто все це ми зустрічаємо у так званій «гербовній» (Д. Чижевський) та релігійній поезії.

Прикладом використання повторень може служити вірш Д. Туптала «Брат вопросы отца»:

Падохъ блаженне, что твори маю?
– Востани, чадо. – Но в тожде владаю.
– От тѣх же встани. – Паки падохъ зѣло.
– Паки востани, остави зло дѣло.

– То доколь будет сицевыя брани!
 – До скончанія, по падежи встани.
 Елико паднешъ, толико потщися,
 От паденія встани, не лѣнися,
 Да всегда встающъ Богом обрѣтенный
 в чесом обрѣтень, в том будешъ сужденный.

Інокли Д. Туптало використовував деякі повторення для того, щоб загострити думку шляхом словесного протиставлення, як у вірші «На образъ Богородиць Рудницкія», де присутня внутрішня гра протилежними поняттями: «жельзо» – «злато», «жестокія» – «умягчаеть», «жельзо» – «блато», «Дѣва» – «злато».

Идѣже творяшеса жельзо от блата, –
 тамо Дѣва вселися, дражайшая злата,
 да людемъ жестокия нравы умягчаеть
 и жельзныя к Богу сердца обращаеть.

Використання у деяких поезіях повторень, словесної гри служило для Д. Туптала як для збагачення вірша художньо-образною виразністю, так і для поглиблення чи загострення авторської думки.

Інокли автор зміст своїх віршів, які належать до емблематичних, насичував різними порівняннями та алегоріями, що стосувалися образу Ісуса Христа, життя і діяння якого асоціювалися то з кривавим дощем, що плеться з Божественних грудей на землю, то «мисленним» камінням, яке надиhaє людей своєю палкою любов'ю:

Егда камень о камень кто ли ударяет,
 Скоро огонь во молнияхъ от нихъ воскрешаеть;
 Но у каменна столпа мысленный той камень,
 Ісус биень, от него любве горит пламень.

У деяких віршах використовується рослинний світ природи, який набирає священної сили:

Вянет лоза: се лозу к столпу привязаша,
 Егда во вертоградѣ дѣлаты начаша
 Рабы злыи; добрые рабы винограда
 К сердцу привяжут божественная сила.

Крім псалмів та епіграм, Дмитро Туптало писав і духовні поетичні твори. Інокли в ранніх чотирирядкових віршах він зашифрував своє ім'я – *Димитрій* чи й звання *ієромонах Димитрій Савич*, адресуючи свої послання читачеві.

Кожну поезію святителя, опираючись на стилістичні принципи бароко, оформляв по-своєму. Так, вірш «Поклоніння Пресвятій Троїці» за своєю будовою близький до молитов:

Всі сили душі моєї, прийдіте, поклонимося
 Богу в Троїці єдиному Отцю, і Сину, і Святому Духу!
 Всі мислі серця могого, прийдіте поклонимося

Й припадем і заплачемо перед Господом, що сотворив нас!
Поклоняюся Тобі, Пресвятая, єдиносущая, животворящая
І нероздільная Тройце, Отче, і Сине, і Святий Духу!

Вступна частина закінчується перерахуванням дієслів, які підкреслюють вірність того, що молиться Святий Трійці, єдиному Богу:

Вірую в Тебе і сповідаю,
Славлю, подяку даю і хвалю,
І шаную, і превозношу Тебе, і молю –
помилуй мене, непотребного раба твого!

У подальшому весь текст, побудований на євангельській заповіді «віддавати похвалу Господу Богу». 24 рази автор тексту закликає поклонитися як єдиному Богу – Святий Трійці, так і кожній іпостасі окремо: Богу-Отцю, Богу-Сину і Богу-Духу Святому, називаючи при цьому причину цього поклоніння: за те, що життя дав і душу, не хочеш моєї смерті, до покаяння милосердного закликаєш, що очищаєш усі беззаконня мої, зціляєш недуги, немочі лікуєш, впалого мене піднімаєш.

Завершується вірш похвалою за все довготерпіння і Бог сприймається тими, хто молиться, як той, без Кого життя немислиме.

Поклоняюся Тобі, Боже-Отче,
Милосердіє моє й упованіє.
Поклоняюся Тобі, Боже-Сине,
довготерпеливеє пристанище моє.
Поклоняюся Тобі, Боже Духу Святий,
незлюбивий покровитель мій.

Поезія Дмитра Туптала багатожанрова, хоча вона і залишається духовною. В основі вірша «Молитва, або Пречесних Христових Страстей спогад» лежить слово «радуєся». Автор закликає радуватися кожній частиночці Тіла Господнього, яке живе, діє, очищається, бо Бог своїм життям, своїми стражданнями, муками дав можливість віруючій людині жити. І ліричний герой, перерахувавши всі дії Господні, відверто і чесно заявляє від себе:

В той переказ і я зараз душу мою Тобі,
Спасу і Скупителю моему, віддаю,
і всі почуття, і слова всі свої,
і тіла, і душі моєї виживання все,
і віру, і жительство моє,
і протяг, і кінець життя могого,
і день, і час кончини моєї,
і представлення, й упокоєння моє,
і воскресіння душі й тіла могого –
вручаю і молюся.

І далі подається конкретика того, що хоче від Бога той, хто звертається до молитви, що його найбільше турбує, від чого він би хотів позбавитися, віддаючи всього себе Ісусу Христу, Його розіп'ятим долоням і хресту Його. Духовне начало в людині переходить межі людського і з'єднується з таємничим Божественним:

Смертю своєю умертви мені душетлінні страсті тілеснії
і подай справлення злomu мойому і розпутному життю,
від майбутніх гріхопадінь лютих забираючи,
від бісів, пристрастей і злоби людської неміч
мою покриваючи,
безбідним спасительним шляхом до Тебе,
пристанища мого і бажань моїх край покладаючи,
до благословенних своїх овець причисляючи.
Тож я з ними Тебе, Творця мого, з Отцем і Святим Духом
славлю вовіки.
Амінь.

Уся ця поезія, як бачимо, є утвердженням віри молильника в Боже милосердя. І у ліричного героя твору навіть немає сумніву, що його прохання не будуть виконані.

Оригінальними, як своєрідний поетичний жанр духовної поезії, є «Розмисли» Дмитра Туптала. Це окремі твердження, побудовані на чітко сформованому протиставленні: *Господь Бог – Я*. Загальноприйняте визначення поняття «Бог» уточнюється конкретними твердженнями, які йдуть від того, хто кається:

Господь мій і Бог мій у пречистих тайнах
є ж бо зцілення моє –
Я ж бо хворий.
Господь мій – здоров'я моє,
я ж бо побитий, розслаблений і ледве живий.
Господь є очищення моє,
я ж бо прокажений.

У другій частині поетичного «Розмислу» продовжене перерахування недоліків, які сам грішник визначає: *я заблукла вівця Його, я упалий, я осуджений*. Проте Господь у цей же час виступає для цієї особи, що називає відверто свої пороки, і *пастирем його, і оправданням його, і возстановленням його, взискувачем його*. Тож ліричний герой твору продовжує жити завдяки Господу Богу. Як бачимо, структурно вірш дуже складний і засвідчує майстерність автора, який, використовуючи його різну організацію, демонструє багатство барокових художніх прийомів.

Подібну побудову тексту з використанням протиставлення спостерігаємо і у вірші «Пристапаю вдруге», але цей прийом дещо інший

у порівнянні з попереднім, у якому недоліки того, хто молиться, передують тому, що він хоче мати:

Як хворий до зцілителя –
хай я зцілюся,
Як побитий і розслаблений до лікаря –
хай я вилікуваний буду.
Як прокажений до очистителя могого –
хай я очищуся.
Як мертвий до життя могого –
хай я воскресну і оживу
від смерті гріховної у добродійність.

Після цих і ще декількох побажань автор переносить акцент від конкретних осіб – зцілителя, лікаря, очистителя, пастиря, судді до Бога, підкреслюючи, що Христос воскрес заради людей:

До чоловіколюбця, що шукає мене –
хай завжди з Ним і у Ньому перебуду,
Він же зі мною і в мені,
хай не в Ньому живу, а хай у мені живе Христос.

вірш завершується висловленням віри оповідача в те, що після причащення розпочнеться його спасіння і праця буде спрямована не на гріховне, а на Божове при Його сприянні та укріпленні. І завершується вірш словами:

Вірую всесильній помочі Твоїй і благості
Господи Боже мій!

Вірую, Господи, поможи могому невір'ю!

Це вже утвердження віри у Божественну силу, поміч від якої прийде до прохача, що прийняв у свою душу Господа Бога.

А у вірші «Розмисел другий на відчай полікуватися» протиставлення гріховного і милосердного ускладнюється тим, що автор збагачує свої роздуми художньо-образними тропами, зокрема порівняннями, епітетами, алегоріями, характерними для барокового стилю.

Вірш розпочинається незвично, із запитання: «Що є гріхи мої супроти милосердя Твогого, Господи?». І далі слідує художньо-образна відповідь:

Та ж павутина супроти кесаря великого,
болото супроти ріки великої,
тьма супроти сонця найсвітлішого.

Але на цьому автор не зупиняється, а продовжує пояснювати самі порівняння, використовуючи прийом протиставлення:

Повіє вітер дужий, розірве павутину,
потече ріка – розміє болото.
засіяє сонце, прожене тьму.

І від цих природних порівнянь автор переходить до основної теми твору, пов'язаної з милосердям Господнім. І знову раніше використані порівняння оповідач переводить в сферу милосердної діяльності превеликого Бога:

Наче вітер павутину, розтерзає гріхи мої,
наче ріка болото, розміє беззаконня мої,
наче сонце тьму, просвітить мене,
і віджене злі діла мої,
і слова мої,
і всі помисли.

І як наслідок милосердя Божого – сподівання про повернення блудного сина в обійми Господні, бо

Знаю, що гріхи мої й усього світу
не здолють милосердя Твого,
бо коли б одоліли,

то не був би Ти Бог кріпкий і всесильний.

З кожним новим віршем переконуємося у художній майстерності Дмитра Туптала, його умінні оригінально будувати текст, збагативши його своєрідною поетичною лексикою і оригінальною строфікою. Чимало віршів, зокрема «Поклоніння пресвятим Таїнам Христовим», «Ісусе мій люб'язний, серцю сладосте!», «Відступи, Магдалино, від ніг ти Христових» та інші побудовані на основі молитовних текстів і біблійних тверджень з характерною для художнього твору стилістикою, яка сприяє проникненню теплоти у відношення автора до Ісуса Христа, до якого ліричний герой звертається як до найближчої, найріднішої людини. І тут проявляється певна інтимність, зникає дистанція у взаєминах:

Ісусе мій люб'язний, серцю сладосте!

Є лиш ти утіха в смутках, моя радосте!

Розкажи: душі од Тебе є спасіння,

Од гріхів очищення і у рай всеління.

Мені добре к Тобі, Боже, прихилатися,

Од Твогого милосердя сподіватися.

Ні, ніхто у моїх бідах тож, не pomoже,

А лиш Ти, о преблаженний Ісусе, мій Боже.

Хочу за Тобою лише я завжди ходити,

Дай Тебе мені у серце, Христе, вмістити.

Мелодійність віршу створюється тут не лише за допомогою римування, а й підбору таких слів, які передають смисл того, що хоче сказати автор, і в той же час вони стають основою звукової симфонії, тієї теплоти, яка наближає текст до читача. Авторські почуття любові до Христа природньо сприймаються і читачем, який може ці слова твору мати як своє особистісне вираження почуттів до Бога.

Мелодика вірша «Поклоніння пресвятим Таїнам Христовим» уже інша. Вона носить характер утвердження почуттів автора, а в той же час і читача до Бога через Його тілесні частиночки, кожна із яких відіграє свою роль у житті всіх, хто читає чи слухає цей авторський текст. Та й рима своєрідна, бо для неї автор вживає одне і теж слово: мене, а це дає йому можливість наблизити до себе, своїх почуттів і читача.

Божество Христове, осій мене й помилуй мене!
Душе Христова, милосердствуй мені й помилуй мене!
Тіло Христове, напій ти мене й укріпи ти мене!
Крове Христова, наповни мене і укріпи ти мене!
Рано ребер Христова, омий мене і очисти мене!
Більне страждання Христове і смерте,
зціли мене і оживи мене!

Наступні 5 рядків тексту розпочинаються голосним «О», що підвищує авторське почуття до об'єкту і дає можливість передати читачеві емоційний стан, який виникає внаслідок знайомства з текстом. До речі, усі речення завершуються, як і в попередньому тексті, знаком оклику.

О солодкий Ісусе! Осолодь любов'ю Твоею серце моє,
і в ранах твоїх пресвятих сокрій Ти мене!
О люб'язний любителю мій! Не відступи Ти від мене
і мене не пусти від Тебе відлучитися на короткий час!
О всесильний збавителю мій, від ворогів позбав Ти мене!

Вірш «Описання Божого раю» – це ритмована, розширена порядкова оповідь про незвичну й таємничу місцевість, яка знайшла своє місце в біблійній літературі як Едем чи Рай у точно не визначеній місцевості десь на Сході – місце, де проживали перші люди, створені Богом. Не знаходячи місця Раю на Землі, деякі релігійні тексти сповіщають його існування на Небі. Існує багато переказів про існування Раю, який Гесіод описує як Божий дар для безсмертних. У цьому царстві люди жили життям богів, вільним від тяжких турбот, важкої праці і смутку. Люди насолоджувалися повним блаженством. Плоди земні забезпечували їх життя. У Раю панував загальний мир, і його супутниками були щастя і насолода.

У той же час, «рай, в якому перебували перші люди, був для тіла матеріальним, як видиме блаженне житло, а для душі – духовне як стан благодатного спілкування з Богом» [11, С. 213, 594]. Великий енциклопедичний словник «Міфологія» рай подає як «місце вічного блаженства, обіцяне праведникам в майбутньому житті» [12, С. 462]. Тобто тут акцент призначення Раю зміщується від початку життя людини, від її появи до часу її смерті і Страшного Суду.

Образ Раю у християнській літературі, живописі, фольклорній традиції подається у трьох визначеннях: як сад (за книгою Буття у

Старому Завіті), як місто (новозавітний опис Небесного Єрусалима за Одкровенням Івана Богослова у Новому Завіті) і як небеса (апокрифи та «Книга Єноха Праведного»). Кожне визначення пов'язане з відношенням до людської історії.

Опираючись на богословську літературу, Дмитро Туптало створив власний образ Раю, який близький до першої категорії – саду. У вступній частині автор, а тут присутній саме він, а не літературний персонаж – ліричний герой, подає загальну характеристику Раю:

Над усі верхи місце є найвище
Там, де сонце схід, до небес найближче.
Тож «едем» його поіменовано,
Солодош саму, а не ймення дано.
Між землі й небес твердо зависає,
Для очей красу невимовну має.
Це Творець явив на початку віку
Рай благословен – вітух чоловіку.

Про цю «твердість» згадується і в посланні архієпископа Новгородського Василя до владики Тверського Федора (XIV ст.). Його автор розповідає, як новгородські мореплавці на чолі з якимсь Моїславом були занесені вітром до високих гір, за якими лежав Рай. На одній із гір виднілося нерукотворне зображення «Деїсуса» (Христос, Діва Марія та Іоанн Хреститель), а із-за гір лилося незвичайне світло і чулися веселі голоси, до гір же була підведена небесна твердь, яка з'єднувалася із землею [12, С. 463]. Але тут ця «твердь» ніяк не охарактеризована.

Дмитро Туптало описує Рай в усій красі, представляючи його садом із найрізноманітнішими деревами, плодами, лозою. Усе це деталізується, подається з окрасою, і тут проявилася художньо-образна майстерність автора, а тому бачиш цю чарівну живописну картину наяву, милуєшся нею разом з автором.

І маслина, й кедр, кипарисів шати
Сочать там самі краплі – аромати
Фініки – плоди, наче ті дактилі
Найсолодшії, для вкушання милі.
Кістра, кінамон, помаранч та інші.
Дерева ростуть в благоданій тиші.
Яблуні стоять, яблука прекрасні,
Смаком, наче мед, різні, малоквасні.

Усі ці дерева, заявляє автор, – «краса Божого посаду», вони утворюють діброви. Плоди смачні, пахущі, а у ягід смак невисповідимий. Усе близьке до опису саду-оазису, поданого у Біблії. Але Дмитро Туптало вводить у цей опис одну деталь – подає характеристику

найпишнішого Дерева життя, яке стоїть у центрі Раю. І називає автор Царя усіх дерев Деревом життя і Деревом пізнання, об'єднавши два біблійних образи в один. І воно єдине у вічному саду. Його плоди – це духовна, а не тілесна їжа.

І стоїть в раю, в центрі найпишніше,
Дерево життя, над усе миліше.
До небес чолом тягнеться дістати,
Хто б зумів його товщину обняти?
Віти над усім раєм простягає
І собою всі дерева вкриває.
Цар усіх дерев – ось його названня,
Дерево життя, дерево пізнання.

Біблія стверджує, що всі, хто їв плоди цього Дерева життя, були здорові і безсмертні. Водночас, дерево символізує собою і пізнання добра і зла. Як свідчить книга Буття, першій людині заборонено було їсти його плоди, але вона порушила Божу заповідь і, з'ївши плід цього дерева, вона пізнала, що таке Добро і Зло, Краса і Потворність, Істина і Хиба. З'ївши плід цього дерева, переступивши межу між Праведністю і Гріхом, люди побачили, як Потворність заховується за Красою, а Зло виступає під маскою Добра [13, С. 748].

Крім опису саду, святитель подає і опис полів, які переповнені щедротами та різнобарв'ям квітів – це і фіалки, лілеї, рожі, тюльпани, півни, і всякі інші, їх дуже багато.

А в раю вони кращі незрівнянно,
Бачаться миліш, пахнуть більш духмяно,
В свіжості вони, в дивному цвітінню
Ні одне із них не піддатне тлінню.
І деревина, й цвіт не зів'ядає
Вічна краса в раї пробуває.

Цей опис Раю у Дмитра Туптала співвідноситься із західно-європейським живописом, де природа ідеалізується і зображується красивою й багатую.

Святитель у своїй поезії про Рай не опускає ще одну деталь, близьку до Біблії, – це вода, чисті джерела та ріки, що символізували собою благодать. У зв'язку з тим, що в уявленні богословів Рай (Едем) – десь на Сході в Азії, де був насаджений Богом Едемський сад, то згадуються і відповідні чотири річки: Фі-сон (Пішон), Гіхон (Геон), Хіддекель (Тигр) і Єфрат (Книга Буття, 2, 10–14). Останні дві річки відомі, перші дві – невідомі, і збуджують до найрізноманітніших домислів. Тому деякі богослови говорять, що Рай лежав у місцевості річок Тигра і Євфрата.

Ці річки називає в поезії і Дмитро Туптало, наділяючи їх особливими властивостями – народжувати дорогоцінне каміння та ще й своїми хвилями створювати величну музику.

А із нього [Раю – Г. С.] рік четверо виходять –

Немалі дари кожна річка родить.

Дісон і Гісон творять щире злото,

А Єфрат і Тігр – також не болото,

Бо каміння в них є дорогоцінне,

Завше у своїй якості незмінне.

І чотири ті річки повносили,

Кинувши свої на каміння хвилі,

Будять із глибин звуки чарівливі

Ніжних голосів злагоджені співи.

Тож у Раю панує благодать, навіть вітри «свіжістю здорові», віють «подихом, як шовк», «ніжно шелестять», «лагідністю віють», «прохолодно віють». У цьому царстві краси і спокою птахи теж дивні, «з висрібленими крилами», а їх крила вкриті золотом.

Завершується вірш типовим для духовної поезії фіналом, у якому прославляється Бог. І в цьому прославленні єдиного Бога зливаються голоси природи і людини як витворів Божих.

Голоси у них [птахів – Г. С.] радісні, прекрасні,

Дивні шлють пісні в далі позачасні,

В них пісні оті, що співають люди,

Мовлять: хай навіки Бог преславен буде!

І останніми рядками поезії автор ніби вибачається за свій опис Раю, бо «розказати про всі райські благодаті / Не зумів ніхто ані описати». А з впевненістю Д. Туптало заявляє, що «кращого нема від святого раю, / Милого усім, бажаного краю».

Зображення Раю (Едему) у біблійній поезії як саду чи міста Небесного Єрусалиму завжди було ідеалізовано, і цей же підхід був характерний і для світської літератури, яка зачіпала цю проблему.

Поетичні твори Дмитра Туптала були зразками для прямого і буквального тлумачення Святого Письма, хоча він застерігав, що у Біблії є і прихований зміст, який «раздѣляється на различные толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: аллигория, аналоги, тропология» у відповідності до богословських цнот – Віри, Надії та Любові. «Аллигорія согласует вѣрѣ, аналоги – надѣждѣ, тропология – любви» [28, С. 315].

Усі ці додаткові тлумачення пов'язані з тими місцями, які були «не всякому суть уразумителна», особливо словесні конструкції, що побудовані на протистоянні типу: «З плача радость плачущим zde». І Дмитро Туптало радить тлумачити суперечливі положення Святого

Письма «аллигорически, еже есть вышнім разумом, или тропологически, си еть нравоучительнѣ» [28, С. 319]. І розповідь у Святому Письмі про насичення п'ятьма хлібами п'яти тисяч чоловік він пропонує трактувати також і як символ: «П'ятьма хлѣбами от Христа пять тысяч народа насыщением самим бѣ дѣлом, а не притчею, якоже то ясно священная історія изявляет», а далі: як «пять хлѣбы образоваху собою пять чувств, или паче прознаменоваху пять Больших язв пречистого тѣла Христова».

Тож Дмитро Туптало у практичній діяльності використовував у своїх творах як буквальне, так і алегоричне тлумачення положень Святого Письма, що відповідало бароковим традиціям XVII ст. І барокові ознаки проглядаються значно помітніше в розкритті положень Біблії, особливо в словесно-художньому оформленні думки автора та побудові віршованого чи прозового тексту.

Твори Дмитра Туптала – це дуже яскрава сторінка української духовної культури, вони підтверджують його справжній творчий талант і велику життєву самовіддачу служінню православної вірі і мужньому українському народу, що боровся не лише із зовнішніми ворогами, а й відстоював духовну незалежність країни.

Література

1. Діаріуш Дмитра Туптала. *Соболь В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала*. Варшава, 2004. 217 с.
2. Новий довідник історії України. Київ: Казка, 2005. 735 с.
3. Київська старина. 1882. VII. С. 196.
4. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. (С. 273–274). 288 с.
5. Архив Юго-Западной России. Т. XI. С. 328–330.
6. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час руїни (1657–1687). Київ, 2006. 468 с.
7. Іоан (Кологривов), ієромонах. Нариси з історії російської святості. Брюссель: Життя з Богом, 1961. 419 с.
8. Каменева Т. Чернігівська друкарня, її діяльність та видання. Труды Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. М., 1959. Т. 3. С. 243.
9. Святитель Дмитрій Ростовський. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Підготовка тексту, вступ. стаття, коментарі М. А. Федотової. *Чернігівські Афіни*. Вип. 1. Чернігів, 2013. 96 с.
10. Туптало Дмитро. Руно орошенное. Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка. *Сіверянський літопис*, 2009. № 1. С. 30–50; № 2–3, С. 206–227; № 4, С. 151–173.
11. Библийская энциклопедия. М., 1891. 902 с.
12. Мифология. Большой энциклопедический словарь. М., 1998. 736 с.
13. Багнюк Анатолій. Символи Українства: Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль, 2009. 827 с.

14. Архив Юго-Западной России. Т. 1., V., С. 212, 147–157.
15. Молодик. СПб., 1844. С. 229.
16. Величко С. Літопис. Том другий. Переклад з книжної української мови Валерій Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.
17. Савченко І. До питання про джерела «Четьїв-Міней» Дмитрія Ростовського (Туптала). Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. Вип. 6. Київ, 2001. С. 9.
18. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ: КЛІО, 2013. 403 с.
19. Сумцов Н.Р. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 2. Лазарь Баранович. Х., 1884–1885, 183 с.
20. Филарет Гумилевський. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, в 7-ми книгах. Чернигов, 1873. Т. 3. С. 303.
21. Шляпкин И.А. Святой Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709). СПб., 1891. 581 с.
22. Власовський Іван. Нарис історії української православної церкви. Т. II. 397 с. Нью-Йорк, 1956. Т. III (XVIII-XX ст.), Нью-Йорк, 1957. 386 с.
23. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах. 1687–1709. Київ-Полтава, 1995. С. 104–105.
24. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеними різними мовами в епоху Ренесансу (друга пол. XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття): в 4 книгах. Кн. 3. Література високого Бароко (1632–1709 рік). Київ: Аконіт, 2006. 800 с.
25. Костомаров Микола. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів, 1918. 493 с.
26. Резанов В.І. Драма українська. Київ, 1927. 205 с.
27. Титов А. Новья даннья о св. Димитріѣ Ростовском. М. 1881.
28. Туптало Д. Розыскъ о расколнической брынской вѣрѣ. Київ, 1748.
29. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко. Київ: Обереги, 2003. 575 с.
30. Власовський Іван. Нарис історії української православної церкви. Т. III (XVIII–XX ст.), Нью-Йорк, 1957. 386 с.
31. Житіє синодальное. С. 69–70.
32. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході і Заході. Вступ до студій над Богогласником. Зібрання творів у 50 т. Київ, 1983. Т. 39, С. 142.
33. Масол Людмила. До питання про розвиток музичної культури і освіти. *Сіверянський літопис*, 1995. № 1. С. 28–34.

References

1. *Diariush Dmytra Tuptala* [Diariush by Dmytro Tuptalo]. (2004). *Sobol, V. Pam'iatna knyha Dmytra Tuptala - Memory Book of Dmytro Tuptalo*. Warsaw. 217 p. [in Ukrainian]
2. *Novyi dovidnyk istorii Ukrainy* [New Handbook in Ukrainian History]. (2005). Kyiv: Kazka Publ. 735 p. [in Ukrainian]
3. *Kyivska staryna* [Kyiv Antiquities]. 1882. VII. P. 196. [in Ukrainian]
4. Makarov, A. (1994). *Svitlo ukrainskoho baroko* [The Light of Ukrainian Baroque]. Kyiv: Mystetstvo Publ. P. 273–274. [in Ukrainian]

5. *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [Archives of South-West Russia]. Vol. XI. P. 328–330. [in Russian]
6. Ohienko, I. (Metropolitan Ilarion). (2006). *Ukrainska tserkva za chas ruiny (1657–1687)* [Ukrainian Church in the Period of Ruin (1657–1687)]. (repr.) Kyiv. 468 p. [in Ukrainian]
7. Ioann (Kologrivov), hieromonk. (1961). *Ocherki po istorii russkoy svyatosti* [Essays on the History of Russian Sanctity]. Brussels: Zhyzn c Bogom Publ. 419 p. [in Russian]
8. Kameneva, T. (1959). *Chernigovskaya tipografiya, yeye dyeyatelnost i izdaniya* [Chernihiv Publishing House, Its Activity and Editions]. *Trudy Gosudarstvennoi biblioteki SSSR imeni V.I. Lenina - V.I. Lenin State USSR Library Works*. Moscow, 1959. Vol. 3. P. 243. [in Russian]
9. St. Dmytrii Rostovskiy. (2013). *Chuda presviatoi y preblahoslovennoi Devy Marii* [Miracles of All-Saint and All-Blessed Virgin Mary]. (repr.). Fedotova, M.A. (Eds.). *Chernihivski Afiny – Chernihiv Athens*. Iss. 1. Chernihiv. 96 p. [in Ukrainian]
10. Tuptalo, Dmytro. (2009). *Runo oroshennoe* [Watered Fleece]. Tarasenko, Oleksandr. (Eds.). *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicles*. № 1. P. 30–50; № 2–3, P. 206–227; № 4, P. 151–173. [in Ukrainian]
11. *Bibleiskaya entsiklopediya* [Biblical Encyclopedia]. (1891). Moscow. 902 p. [in Russian]
12. *Mifologiya. Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar* [Mythology. Great Encyclopedia]. (1998). Moscow. 736 p. [in Russian]
13. Bahniuk, Anatolii. (2009). *Symvoly Ukrainstva: Khudozhno-informatsiinyi dovidnyk* [Symbols of Ukrainianhood: Art-Informational Guidebook]. Ternopil. 827 p.
14. *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [Archives of South-West Russia]. Vol.1, V. P. 212, 147–157. [in Russian]
15. Molodyk. (1844). Saint-Petersburgh. P. 229. [in Russian]
16. Velychko, S. (1991). *Litopys* [Chronicle]. Vol.2. Transl. by Valerii Shevchuk. Kyiv: Dnipro Publ. 642 p. [in Ukrainian]
17. Savchenko, I. (2001). *Do pytannia pro dzherela «Chetiv-Minei» Dmytriiia Rostovskoho (Tuptala)* [The Problem of Sources of Monthly Hagiography of Dmytrii Rostovskiy (Tuptalo)]. *Suchasnyi pohliad na literature – Modern View on Literature: Collection of Scientific Papers*. Iss. 6. Kyiv. [in Ukrainian]
18. Tairova-Iakovleva, T. (2013). *Ivan Mazepa i Rossiiska imperiia. Istoriia «zrady»* [Ivan Mazepa and Russian Empire. The History of Treachery]. Kyiv: KLIO. 403 p. [in Ukrainian]
19. Suntsov, N.F. *Lazar Baranovich* [Lazar Baranovych]. Kharkiv, 1885. [in Russian]
20. Filaret Gumilevskiy. (1873). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparkhii, v 7-mi knigakh* [Historical-Statistical Description of Chernihiv eparchy, in 7 books]. Chernihiv. Vol. 3. P. 303. [in Russian]
21. Shlyapkin, I.A. (1891). *Svyaty Dmytriy Rostovskiy i ego vremena (1651–1709)*. [St. Demetrius of Rostov and His Time (1651–1709)]. Saint-Petersburgh. [in Russian]

22. Vlasovskiy, Ivan. (1956, 1957). *Narys istorii ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [Essays on the History of Ukrainian Orthodox Church]. Vol. II. 397 p. New York. Vol. III (18th -20th centuries). New York. 386 p. [in Ukrainian]
23. Matskiv, T. (1995). *Hetman Ivan Mazepa v zakhidno-ievropeiskyykh dzherelakh. 1687–1709* [Hetman Ivan Mazepa in Western European Sources. 1687–1709]. Kyiv-Poltava. P. 104–105. [in Ukrainian]
24. *Slovo mnohotsinne. Khrestomatia ukrainskoi literatury, stvorenymy riznymy movamy v epokhu Renesansu (druha pol. XV – XVI stolittia) ta v epokhu Baroko (kinets XVI – XVIII stolittia): v 4 knyzhakh.* [Valuable Word. Anthology of Ukrainian Literature, Made by Various Languages in the Epoch of Renaissance (2nd half of the 15th – 16th Centuries) and in the Epoch of Baroque (the End of the 16th – 18th Centuries): in 4 Books] (2006). Book 3. *Literatura vysokoho Baroko (1632–1709 rik)* [Literature of High Baroque (1632–1709)]. Kyiv: Akonit Publ. 800 p. [in Ukrainian]
25. Kostomarov, Mykola. (1918). *Istoria Ukrainy v zhyttiepysakh vyznachniishykh yei diiachiv* [The History of Ukraine in the Biographies of Its Prominent Figures]. (repr.). Lviv, 1918. 493 p. [in Ukrainian]
26. Riezanov, V.I. (1927). *Drama ukrainska* [Ukrainian Drama]. Kyiv. 205 p. [in Ukrainian]
27. Titov, A. (1881). *Novyye dannyye o sv. Dimitrii Rostovskom.* [New Data about St. Demetrius of Rostov]. Moscow. [in Russian]
28. Tuptalo, D. (1748). *Rozysk o raskolnicheskoy brynskoj vere.* Kyiv. [in Russian]
29. Chyzhevskiy, Dmytro. (2003). *Ukrainske literaturne baroko* [Ukrainian Literary Baroque]. (repr.). Kyiv: Oberehy Publ. 575 p. [in Ukrainian]
30. Vlasovskiy, Ivan. (1957). *Narys istorii ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [Essay on the History of Ukrainian Orthodox Church]. Vol. III *XVIII-XX st.* [18th-20th Centuries], New York. 386 p. [in Ukrainian]
31. *Zhytjie synodalnoie* [Synodical Hagiography]. P. 69–70. [in Russian]
32. Franko, I. (1983). *Dukhovna y tserkovna poezia na Skhodi i Zakhodi* [Spiritual and Ecclesial Poetry in the East and in the West]. Collection of works in 50 volumes. Kyiv. Vol. 39, P. 142. [in Ukrainian]
33. Masol, Liudmyla. (1995). *Do pytannia pro rozvytok muzychnoi kultury i osvity* [To the Problem of Musical Culture and Education Development]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle.* № 1. P. 28–34. [in Ukrainian]

H. V. Samoilenko

Doctor of Philological Sciences, professor at the Chair of Literature, Methods of Its Teaching, History of Culture and Journalism of Mykola Gogol Nizhyn State University
 jrcid.org/0000-0001-5017-6993
 g.vas.sam@gmail.com

The Creative Heritage of Metropolitan Dmytro Tuptalo

Modern social life requires special attention to the problems which concern the defense of Ukraine and its Orthodox faith in different periods of its history, including 17th c., the time of

Hetmanate and constant attempts of neighbours (Turks, Tatars, Polish aristocracy and Muscovites) to conquer Ukraine.

On the wide factual and historical-literary analysis the author reveals life and creative work of a vivid ecclesial and cultural figure of Northern Left-Bank Ukraine, Dmytro Tuptalo (St. Demetrius of Rostov), draws special attention to his preaching activity and the originality, artistic mastership and baroque imagery of his sermons. Besides, the personality of Dmytro Tuptalo is viewed in its tense correlations with the historical events of the 2nd half of the 17th c. – the beginning of the 18th c.. and also via his relations with metropolitans, archbishops, hetmans of Ukraine and tsars and patriarchs of Moscovia.

Special place in the paper is taken by the analysis of creation of the book «Hagiography», the work over the volumes of which took more than 40 years of D. Tuptalo's life, and of his cultural-educational activity at the end of the life.

In the conclusive part of the paper the author gives, in tense connection with Baroque poetry, an analysis of multigenre spiritual poetry of D. Tuptalo: armorial, emblematic and prayerful, including psalms. The artistic originality and the melodiousness of his verses, the uniqueness of their rhythm and picturesque descriptions in them are demonstrated.

Key words: *Dmytro Tuptalo, ecclesial-cultural figure, Northern Left-Bank Ukraine, Hetmanate, sermon, hagiography, spiritual poetry, Baroque.*